

School in Bos, een ervaring voor het leven?

Onderzoek naar de langetermijnvloed van School in Bos op natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu

R. Steenbergen
900401798010
10 juni 2016

MSc thesis Environmental Policy Group
C.S.A. van Koppen
A.H. Remmerswaal (ECS)

School in Bos, een ervaring voor het leven?

Onderzoek naar de langetermijneffecten van School in
Bos op natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid
voor natuur en milieu

R. Steenbergen
900401798010
10 juni 2016

MSc thesis Environmental Policy Group
C.S.A. van Koppen
A.H. Remmerswaal (ECS)

Summary

Already for 40 years the outdoor centre of the Municipality of The Hague, called School in Bos, has been organizing nature experience programmes for primary schoolchildren, aged 10-12. The aim of this research was to gain insight into the impact of School in Bos on nature connectedness and responsibility towards nature and the environment, based on the memories and perceptions of former participants. This retrospective research consisted of a survey (n=176) and in-depth interviews (n=8).

In general the respondents held positive and lively memories of School in Bos. Almost half of the survey respondents mentions an effect of School in Bos, of which knowledge of nature and history is most often mentioned. A majority of the survey respondents thinks that School in Bos influenced most of the aspects of their nature connectedness and responsibility towards nature and the environment. For two interviewees School in Bos has been influential as one of their nature experiences.

In order to interpret the influence of School in Bos properly other experiences were considered as well. In this respect, it stands out that activities outside school are much better remembered than nature lessons in the classroom. Influential or important factors from childhood seems to be parents, outdoor play and nature experiences in holidays and leisure time. In the adolescent phase the interviewees were less involved with nature and the environment. After this phase especially nature experiences influenced the engagement with nature and the environment. The research also provides evidence of the influence of a person's character and personality formation in the early years of life.

Due to the biased survey results and the difficulty that interviewees had with pointing out influential experiences no conclusions can be drawn on the extent to which School in Bos has influenced the nature connectedness and responsibility towards nature and the environment. The results do provide strong evidence that School in Bos has been an important and positive life experience for a part of its participants. Moreover, it has shown that School in Bos, together with other experiences, has influenced the nature connectedness and responsibility towards nature of a part of its participants. Additionally, the spontaneously mentioned effects indicate that other cognitive, affective and conative effects of School in Bos exist as well.

For further research it is recommended: to think about the effects that School in Bos can and wants to achieve in the long term; to look at the functions that memories of a nature experience programme can have; to research the influence of character and personality formation in early life on the engagement with nature and the environment; to alter the use of the life course approach in effect studies of a nature experience programme; to use a timeline in life course analysis.

Samenvatting

Al ruim veertig jaar organiseert het buitencentrum van de Gemeente Den Haag, genaamd School in Bos, natuurwerkweken voor basisschoolkinderen van groep 7 en 8. Stichting Vrienden van School in Bos heeft bij Wetenschapswinkel Wageningen UR een effectstudie aangevraagd, waar dit onderzoek deel van uit maakt. In tegenstelling tot veel bestaande effectstudies van natuur- en milieueducatie (NME), richt dit onderzoek zich op de langetermijneffecten. Het doel van dit onderzoek is om op basis van de herinneringen en percepties van oud-deelnemers meer inzicht te verkrijgen in de invloed van School in Bos op natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu, ook wel verkort aangeduid als betrokkenheid bij natuur en milieu. Daartoe zijn een enquête (n=176) en diepte-interviews (n=8) afgenomen onder oud-deelnemers van School in Bos. Het betreft voornamelijk retrospectief onderzoek. Om de invloed van School in Bos goed te kunnen duiden, zijn ook andere ervaringen met natuur en milieu meegenomen.

Uit de enquête blijkt dat de zelfgerapporteerde betrokkenheid bij natuur en milieu onder de respondenten groot is. Als invloedrijke factoren voor het ontstaan van deze betrokkenheid worden de volgende factoren het meest genoemd: in de categorie jeugd/school *School in Bos*; in de categorie jeugd/overig *buitenspelen in een natuurlijke omgeving*; in de categorieën jeugd/thuis en na jeugd *vakantie en vrije tijd*. Het onderzoek toont geen significant verband aan tussen betrokkenheid bij natuur en milieu en de achtergrondvariabelen leeftijd, geslacht en opleidingsniveau.

De respondenten hebben in het algemeen levendige en positieve herinneringen aan School in Bos. Bijna de helft van de enquêterespondenten benoemt een effect of mogelijk effect van School in Bos, waarbij het opdoen van kennis van natuur en geschiedenis het vaakst spontaan wordt genoemd. Een meerderheid van de enquêterespondenten denkt dat School in Bos invloed heeft gehad op haar verwondering over natuur; opmerkzaamheid in en van de natuur; algemene betrokkenheid bij natuur en milieu; natuurbezoek; opvattingen over de relatie tussen mens en natuur en gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

Volgens enkele geïnterviewden heeft School in Bos als één van hun natuurervaringen bijgedragen aan hun betrokkenheid bij natuur en milieu. In het algemeen worden doeactiviteiten buiten de klas beter herinnerd dan de natuurlessen in de klas. De meest genoemde factoren van invloed of van persoonlijke betekenis uit de jeugd zijn opvoeding, het buitenspelen en natuurervaringen in vakanties en vrije tijd. Hoewel de middelbare schoolperiode voor de geïnterviewden een minder actieve periode is geweest met betrekking tot natuur en milieu, hebben sommige geïnterviewden invloedrijke ervaringen in deze periode meegemaakt. Na de jeugd spelen voornamelijk natuurervaringen een rol in het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu. Daarnaast gaven sommige geïnterviewden aan dat ze gewoon kinderen waren die hielden van natuur en buiten zijn, wat een aanwijzing is dat het karakter of persoonlijkheidsvorming in de eerste levensjaren een rol speelt in het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu.

Vanwege de moeite die de meeste geïnterviewden hadden om invloedrijke ervaringen te benoemen en de vertekening van de enquêteresultaten ten gunste van School in Bos kunnen geen conclusies worden getrokken over de mate waarin School in Bos de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu heeft beïnvloed. Wel geven de in het algemeen positieve en levendige herinneringen aan School in Bos, zelfs tot 40 jaar na deelname, sterke aanwijzingen dat School in Bos een belangrijke en positieve levenservaring is geweest voor een deel van de oud-deelnemers. Tevens kan geconcludeerd worden dat School in Bos, samen met andere ervaringen en factoren, de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van een deel van de oud-deelnemers heeft beïnvloed. Ook wijzen de spontaan genoemde effecten op het bestaan van andere cognitieve, affectieve en conatieve effecten van School in Bos.

Voor toekomstig onderzoek wordt geadviseerd om: na te denken over het type invloed dat School in Bos op de lange termijn wil en kan bereiken; herinneringen aan NME-programma's te onderzoeken in het licht van de functies die ze kunnen vervullen; de rol van het karakter en persoonlijkheidsvorming in de eerste levensjaren bij het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu te onderzoeken; de toepassing van levenslooponderzoek in effectstudies van NME-programma's te wijzigen en in levenslooponderzoek een tijdlijn toe te passen.

Inhoudsopgave

Summary	4
Samenvatting.....	5
1 Inleiding	8
1.1 Aanleiding	8
1.2 Achtergrond	8
1.3 Probleem- en doelstelling	10
1.4 Onderzoeksvragen	11
1.5 Onderzoeksmethode	11
1.6 Leeswijzer	11
2 Conceptueel kader	12
2.1 Topervaringen.....	12
2.2 Natuurverbondenheid	13
2.3 Verantwoordelijkheid voor natuur en milieu	15
2.4 Conceptueel model.....	15
3 Onderzoeksverantwoording	16
3.1 Voorstudie School in Bos	16
3.2 Literatuuronderzoek.....	16
3.3 Algemene opzet hoofdstudie	18
3.3.1 Retrospectief onderzoek.....	18
3.3.2 Beperkingen van de onderzoeksopzet	19
3.4 Enquête	20
3.4.1 Doel.....	20
3.4.2 Vorm	20
3.4.3 Van onderzoeksvragen naar enquêtevragen	20
3.4.4 Gegevensverzameling.....	21
3.4.5 Analyse	22
3.5 Diepte-interviews	25
3.5.1 Doel.....	25
3.5.2 Respondenten	25
3.5.3 Interviewmethode	26
3.5.4 Analyse	27
4 Effecten van NME in de literatuur	28
4.1 Nederlandse studies naar de effecten van NME	28
4.2 Buitenlandse studies naar de effecten van NME	29
5 Resultaten enquête	31
5.1 Betrokkenheid bij natuur en milieu	31
5.2 Het ontstaan van betrokkenheid bij natuur & milieu	33

5.3	Herinneringen aan School in Bos	34
5.4	De invloed van School in Bos	38
6	Resultaten interviews	42
6.1	Herinneringen aan en percepties over de invloed van ervaringen	42
6.1.1	Respondent '91	43
6.1.2	Respondent '90	44
6.1.3	Respondent '85	47
6.1.4	Respondent '82	49
6.1.5	Respondent '71	51
6.1.6	Respondent '66	53
6.1.7	Respondent '63	55
6.1.8	Respondent '61	57
6.1.9	Vergelijking met enquêteantwoorden	59
6.2	Synthese	59
6.2.1	De invloed van School in Bos	59
6.2.2	De invloed van de basisschool	59
6.2.3	De invloed van thuis en omgeving	60
6.2.4	De invloed van de middelbare school	61
6.2.5	De invloed van ervaringen na de middelbare school	62
7	Discussie	63
8	Conclusie	68
	Referenties	69
	Bijlage A: Van NR-scale naar vraag 5 enquête	72
	Bijlage B: De enquête	73
	Bijlage C: De topic list	79
	Bijlage D: Resultaten enquête	84

1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft achtereenvolgens de aanleiding en de achtergrond van dit onderzoek, de probleem- en doelstelling, de onderzoeksvragen en de onderzoeksmethode. Het bevat tevens een leeswijzer voor dit rapport.

1.1 Aanleiding

Al ruim veertig jaar organiseert het buitencentrum van de Gemeente Den Haag, genaamd School in Bos, natuurwerkweken voor basisschoolkinderen van groep 7 en 8 van ruim honderd Haagse scholen. Sinds de oprichting hebben ongeveer 80.000 kinderen een natuurwerkweek beleefd op het buitencentrum in Wilhelminaoord, Drenthe. Ervaren en beleven staan centraal tijdens deze natuurwerkweek, waarin de leerlingen aan allerlei buitenactiviteiten deelnemen zoals veldbiologie, een landschappenfietstocht en activiteiten in de nagebouwde prehistorische nederzetting. De medewerkers van School in Bos merken dat de natuurwerkweek een positieve verandering bij de kinderen teweegbrengt. Ook oud-deelnemers worden enthousiast en beginnen te stralen wanneer hen gevraagd wordt naar hun herinnering aan School in Bos. Medewerkers verwachten dat de natuurwerkweek een topervaring is voor de kinderen, dat wil zeggen een ervaring die significante betekenis heeft op de lange termijn, in het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu.

Om meer inzicht te verkrijgen in de invloed van de natuurwerkweek op de houding en het gedrag ten aanzien van natuur en milieu heeft Stichting Vrienden van School in Bos, de lobbyorganisatie van School in Bos, een aanvraag ingediend bij de Wetenschapswinkel van Wageningen UR. Het onderzoeksproject bestaat uit een kortetermijn- en een langetermijnonderzoek, waarbij deze MSc thesis gericht is op de effecten van School in Bos op de lange termijn.

1.2 Achtergrond

Ontstaan en ontwikkeling

School in Bos is opgericht onder leiding van Harry Wals, een drijvende kracht op het gebied van natuur- en milieueducatie en destijds directeur van de Gemeentelijke Dienst School- en Kindertuinen. Geïnspireerd door het Duitse Schule Im Wald¹, wilde de heer Wals natuurbelevingsprogramma's organiseren voor Haagse basisschoolkinderen met als doel hun verbondenheid met de natuur te versterken. Een geschikte locatie werd gevonden in het Drentse Wilhelminaoord, waar de Gemeente Den Haag al een buitencentrum in het bezit had. Zo begon Jan Wartena in 1974 als enig personeelslid met het begeleiden van circa 30 kinderen per week in en rondom Buitencentrum Wilhelminaoord.

Het aantal groepen en personeelsleden hebben zich in de loop der jaren flink uitgebreid. Gedurende het hele jaar komen elke week 70 à 80 leerlingen naar Wilhelminaoord. Ook is het Mammoethuis erbij gekomen, dat bestaat uit drie leslokalen en een kantoor. Het terrein bestaat nu uit het hoofdgebouw met slaapkamers, keuken en eetzaal, het Mammoethuis, een prehistorische nederzetting, een voetbal- en volleybalveld en een bos. Sinds de oprichting is de kern van het programma, met als hoofdthema's veldbiologie, prehistorie en landschappen, ongeveer hetzelfde gebleven. Een overzicht van het huidige programma wordt weergegeven in box 1 op de volgende pagina.

¹ Schule im Wald is een Duits natuurbelevingsprogramma dat milieueducatie combineert met het behalen van sociale meerwaarde.

Kenmerken

Een belangrijk uitgangspunt van School in Bos is het ervaren van de natuur door middel van alle zintuigen. Kinderen worden aangemoedigd om de natuur te zien, proeven, voelen, ruiken en horen. Er is veel aandacht voor het leren anders te kijken en opmerkzaam te zijn.

Daarnaast is het zelf laten doen erg belangrijk. Kinderen maken zelf voorwerpen met materiaal uit de natuur, zoals gevlochten manden en een bijl. Hiermee verwachten de medewerkers het volgende te creëren: succeservaringen voor kinderen, een waardevol en tastbaar aandenken aan School in Bos en een toenemend besef van de afhankelijkheid tussen mens en natuur.

Een ander belangrijk aspect van School in Bos is dat de kinderen vijf aaneengesloten dagen doorbrengen in een andere omgeving dan Den Haag. Deze omgeving kenmerkt zich door weilanden, akkers, bossen, heidevelden en vennen. Doordat de kinderen meerdere dagen weg zijn uit hun vertrouwde omgeving, ervaren ze dat ze die computer of tv wel kunnen missen en ze zich buiten goed kunnen vermaken (van Blitterswijk, 2006). Een nieuwe omgeving maakt bovendien ruimte vrij voor nieuwe ervaringen. Passend hierbij is de verwijzing door Blitterswijk naar de oorspronkelijke betekenis van re-creëren: "jezelf opnieuw een plaats geven in je nieuwe omgeving" (2006, p. 12). Deze nieuwe omgeving leent zich ook goed om anders te leren kijken.

Gewenste effecten

School in Bos wil kinderen de natuur laten beleven. Natuurbeleving gaat nog een stap verder dan het ervaren van natuur. Het omvat namelijk gevoelens, betekenisgeving en waardetoekenning, wat gezien wordt als een belangrijk proces voor het ontwikkelen van betrokkenheid en zorg voor natuur en milieu (Margadant-van Arcken & van Kempen, 1990; Margadant-van Arcken, 1995).

Medewerkers noemen als gewenste effecten een toename van:

- interesse en nieuwsgierigheid;
- opmerkzaamheid in en van de natuur;
- verwondering over de natuur;
- waardering voor de natuur;
- verbondenheid met natuur;
- verantwoordelijkheid voor natuur en milieu;
- zorg voor de leefomgeving;
- inzicht in de thema's veldbiologie, prehistorie en landschappen;
- inzicht in de relatie/afhankelijkheid tussen mens en natuur.

Box 1: Programma School in Bos

Vorbereiding (optioneel)

Les in het Museon, waarbij een link wordt gelegd tussen de geschiedenis van Drenthe en Den Haag. Thema's: prehistorie, hunebed, ijstijd en landschappen.

En/of: leskist met thema 'het verschil tussen stad en platteland.'

Maandag

- Rondleiding buitencentrum
- Wandeling in de omgeving, op zoek naar sporen en dieren
- Verhaal in het vuurhuis

Dinsdag

Ochtend: **veldbiologie**, met keuze uit de onderwerpen: dieren in het bos; hout & bomen; vogels; bodem & bodemdieren; planten & insecten en waterdieren.

Middag: werken in het **bosbeheer**

Woensdag

Leven in de prehistorie, met keuze uit de volgende activiteiten: brons gieten, vuursteen bewerken, prehistorische mode, prehistorisch koken, aardewerk maken, manden vlechten, leven als jager/verzamelaar.

Na afloop het eten van een prehistorische maaltijd

Donderdag

Landschappenfietsstocht

Uitleg over 'mens en landschap', daarna fietsen langs dorpen, natuurgebieden, boerderijen en hunebedden.

Vrijdag

- Evaluatierondje
- Afsluitende activiteit over 'bijen en honing'.

Iedere ochtend

Mogelijkheid om mee te doen met dierencorvee: het voeren van de schapen, vogels en vissen.

Daarnaast dient te worden opgemerkt dat deze gewenste effecten elkaar wederzijds beïnvloeden en nauw met elkaar verbonden zijn. Zo wordt verwacht dat opmerkzaamheid en verwondering leiden tot een grotere waardering voor de natuur. Dit kan de kinderen vervolgens ontvankelijk maken voor verantwoord gedrag ten aanzien van natuur en milieu. Bovendien is inzicht nauw verbonden met betekenisgeving en waardetoekenning (Margadant-van Arcken, 1995). Een uitspraak over het belang van de natuur impliceert zowel inzicht in als waardering voor de relatie tussen mens en natuur (Margadant-van Arcken, 1995). Vanwege deze grote onderlinge verwevenheid van effecten is besloten om in dit onderzoek niet de veelgebruikte indeling naar kennis, houding en gedrag te hanteren maar als uitgangspunt twee langetermijneffecten te nemen die zowel inzicht, houding en gedrag omvatten, namelijk natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

1.3 Probleem- en doelstelling

In dit onderzoek staan de effecten natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu centraal. Natuurverbondenheid wordt gezien als een veelomvattend concept, waarbij het niet alleen gaat om gevoelens van verbondenheid maar ook om inzicht in en waardering voor de onderlinge verbondenheid tussen de mens en de natuur (Nisbet, Zelenski, & Murphy, 2009). Verantwoordelijkheid voor natuur en milieu impliceert verantwoordelijkheidsgevoel en de manier waarop dit tot uiting komt.

Op basis van bestaande onderzoeken is het plausibel dat het natuurbelevingsprogramma School in Bos kan bijdragen aan het vergroten van natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. Zo blijkt dat er een positief verband bestaat tussen directe natuurervaringen en verbondenheid met natuur (Clayton, 2012; Kals, Schumacher, & Montada, 1999; Liefländer, Fröhlich, Bogner, & Schultz, 2013). Natuurverbondenheid lijkt een voorspeller te zijn voor meer specifieke attitudes en gedragingen ten aanzien van natuur en milieu (Clayton, 2012; Kals et al., 1999; Nisbet et al., 2009). Daarnaast wijzen effectstudies van NME-programma's op een positieve invloed op houding en gedrag ten aanzien van natuur en milieu, maar deze onderzoeken richten zich voornamelijk op de korte termijn (zie o.a. De Gelder & van Koppen, 2007; Johnson & Manoli, 2008; Kieviet & van Koppen, 2008; Liefländer & Bogner, 2014). Uit Nederlands langetermijnonderzoek is gebleken dat natuur- en milieueducatie (NME) op de basisschool een positieve significante invloed heeft op de houding en het gedrag ten aanzien van natuur en milieu, waarbij het zeer aannemelijk is dat dit effect tot vijftien jaar na het verlaten van de basisschool voortduurt (Smit et al., 2006). Ten slotte blijkt uit retrospectief onderzoek naar topervaringen, de zogeheten Significant Life Experiences, dat respondenten hun jeugdervaringen in de natuur beschouwen als één van de meest bepalende factoren voor het vormen van hun huidige betrokkenheid bij en zorg voor natuur en milieu (zie o.a. Chawla & Cushing, 2007).

De onderzoeken naar Significant Life Experiences (SLE) en de effecten van NME maken echter ook duidelijk dat vele andere ervaringen en factoren, zoals ouders en vrij buitenspelen in de natuur, invloed hebben op de houding en het gedrag ten aanzien van natuur en milieu. Het is lastig om de effecten van NME, en in het bijzonder de effecten van één NME activiteit, te onderscheiden van andere invloeden. Dit maakt het uitvoeren van onderzoek naar de langetermijneffecten complex. Aangezien School in Bos al 40 jaar ongeveer hetzelfde programma aanbiedt aan een grote groep basisschoolkinderen, biedt dit de mogelijkheid om de effecten van een natuurbelevingsprogramma op de lange termijn te onderzoeken. Om de invloed van School in Bos goed te kunnen duiden worden ook andere invloedrijke factoren in dit onderzoek meegenomen. In navolging van SLE-onderzoek, gaat het hierbij om retrospectief onderzoek waarbij de percepties en herinneringen van oud-deelnemers centraal staan.

De doelstelling van dit onderzoek luidt: op basis van de herinneringen en percepties van oud-deelnemers meer inzicht verkrijgen in de invloed van het natuurbelevingsprogramma School in Bos op de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

1.4 Onderzoeksvragen

Hoofdvraag:

Wat is de invloed van het natuurbelevingsprogramma School in Bos op de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers?

Deelvragen:

1. Wat is de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers?
2. Welke ervaringen en factoren hebben in de ogen van oud-deelnemers significante invloed gehad op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu?
3. Wat is de aard en intensiteit van herinneringen die oud-deelnemers hebben aan hun deelname aan het natuurbelevingsprogramma School in Bos?
4. Welke invloed heeft het natuurbelevingsprogramma School in Bos in de ogen van oud-deelnemers gehad op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu?

1.5 Onderzoeksmethode

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden zijn meerdere onderzoeksmethoden toegepast: een literatuurstudie, een online enquête en interviews. Deze methoden worden hier kort toegelicht en in hoofdstuk 3 uitgebreid beschreven.

Literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek is uitgevoerd in twee fasen. De voorstudie naar topervaringen, natuurverbondenheid en de effecten van NME diende voornamelijk als basis voor de probleemstelling en het conceptueel kader. Na de hoofdstudie is aanvullend literatuuronderzoek gedaan naar de effecten van NME in het buitenland om de onderzoeksresultaten beter te kunnen duiden en in een bredere context te kunnen plaatsen.

Hoofdstudie: enquête en interviews

De hoofdstudie betreft retrospectief onderzoek naar de herinneringen van oud-deelnemers aan School in Bos en andere ervaringen met natuur en milieu en naar hun percepties over de invloed van deze ervaringen op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. De enquête (n=176) diende voor het verkrijgen van een algemeen beeld en interviewrespondenten, terwijl de diepte-interviews (n=8) tot doel hadden om dieper inzicht te verkrijgen in de aard en intensiteit van de herinneringen en de percepties. Tijdens de interviews zijn de ervaringen met natuur en milieu genoteerd op een tijdlijn om het structureren van en reflecteren op de herinneringen te vergemakkelijken.

1.6 Leeswijzer

Het volgende hoofdstuk beschrijft het conceptueel kader van het onderzoek. In hoofdstuk 3 worden de onderzoeksmethoden toegelicht. De resultaten van het literatuuronderzoek, de enquête en de interviews worden achtereenvolgens beschreven in hoofdstuk 4, 5 en 6. Deze worden vervolgens bediscussieerd in hoofdstuk 7. De conclusie is opgenomen in hoofdstuk 8.

2 Conceptueel kader

In dit onderzoek staat de vraag centraal of School in Bos een topervaring is, wat in het kader van dit onderzoek gedefinieerd kan worden als een ervaring die in de ogen van oud-deelnemers hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu heeft beïnvloed. Om de invloed goed te kunnen duiden zijn in het onderzoek andere natuur- en milieugerelateerde ervaringen en factoren meegenomen.

In het conceptueel kader wordt daarom eerst dieper ingegaan op het onderzoek naar topervaringen. Daarna worden de concepten natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu besproken. Deze informatie is gebruikt voor het ontwikkelen van een conceptueel model, dat aan het einde van het hoofdstuk wordt weergegeven.

2.1 Topervaringen

In de literatuur worden verschillende soorten topervaringen beschreven: peak-experiences, flow-experiences en significant life experiences (SLE). De laatste is het meest geschikt bevonden voor dit onderzoek naar topervaringen, omdat niet de intrinsieke waarde van de ervaring centraal staat maar het langetermijneffect op betrokkenheid bij natuur en milieu (Chawla, 1998a; Csikszentmihalyi, 1990; Maslow, 1970; Tanner, 1998b). Significant Life Experiences zijn levenservaringen die in de perceptie van de desbetreffende persoon bepalend zijn geweest voor het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu (Tanner, 1998a).

Volgens Tanner, die gezien kan worden als de grondlegger van het SLE-onderzoek, moet het onderzoek zich richten op 'activisten', die hij omschrijft als mensen die politiek actief zijn op het gebied van natuur en milieu en/of dergelijke organisaties financieel steunen (1998a, p. 400). Tanner (1980; geciteerd in Tanner, 1998a) deed zelf onderzoek onder natuurbeschermers, terwijl Chawla (1999) onderzoek deed onder een bredere groep milieuactivisten. Onderzoek naar SLE is echter niet alleen uitgevoerd onder activisten, maar ook onder bijvoorbeeld milieueducatoren, leden van natuur- of milieuorganisaties en studenten (Tanner, 1998a).

Binnen het onderzoeksveld zijn tevens twee stromingen te onderscheiden (Tanner, 1998b). De eerste stroming richt zich op ervaringen die in de ogen van respondenten bepalend zijn geweest voor hun actieve betrokkenheid bij natuur en milieu, terwijl de tweede stroming zich richt op ervaringen die hun houding ten aanzien van natuur en milieu hebben gevormd, ook wel 'environmental sensitivity' genoemd. Op basis van een overzichtstudie is de volgende definitie van 'environmental sensitivity' opgesteld: "a predisposition to take an interest in learning about the environment, feeling concern for it, and acting to conserve it, on the basis of formative experiences" (Chawla, 1998b, p. 19).

De SLE-onderzoeken die zijn uitgevoerd in verschillende landen en onder verschillende populaties laten overeenkomsten zien in invloedrijke ervaringen en factoren (Box 2). Positieve natuurervaringen in de jeugd en familieleden als rolmodellen lijken het meest bepalend te zijn voor een actieve betrokkenheid bij natuur en milieu of voor de 'environmental sensitivity' van mensen die betrokken zijn bij natuur en milieu (Chawla & Cushing, 2007).

Box 2: Invloedrijke ervaringen of factoren:

- natuurervaringen in de jeugd
- ouders als rolmodellen
- andere rolmodellen
- betrokken leerkrachten
- ervaringen in organisaties, zoals scouts
- verlies of achteruitgang van een gewaardeerd natuurgebied
- het lezen van boeken over natuur en milieu

(Chawla & Cushing, 2007; Chawla, 1998b, 1999; Palmer, Suggate, Bajd, & Tsaliki, 1998; Palmer, Suggate, Robottom, & Hart, 1999; Palmer, Suggate, Bajd, Hart, et al., 1998; Sivek, 2002; Sward, 1999; Tanner, 1998a)

Ook een grootschalig vergelijkend onderzoek onder scholieren (10-18 jaar) wijst op het belang van directe natuurervaringen en rolmodellen als ouders en leeftijdsgenoten (Bögeholz, 2006).

Uit een Nederlands kwalitatief levenslooponderzoek onder mensen met een verschillende mate van belangstelling voor natuur en milieu komt eveneens de invloed van ouders sterk naar voren, wat ook terugkomt in de vele herinneringen aan de “gezamenlijke natuuractiviteiten” en “leefregels in het gezin” (Bulten, Sollart, Van Koppen, & Jansen, 2010, p. 45). Volgens de geïnterviewden heeft ook de school invloed gehad op hun belangstelling bij natuur en milieu, waarvan voornamelijk meerdaagse buitenactiviteiten worden herinnerd. Daarnaast worden “doe-activiteiten, regels op school en betrokken leerkrachten” herinnerd (Bulten et al., 2010, p. 45). Tevens noemen meerdere respondenten hun karakter als verklaring voor hun betrokkenheid bij natuur en milieu (Bulten et al., 2010).

Een ander interessant onderzoek betreft het levenslooponderzoek van Wells & Lekies (2006) naar invloedrijke jeugdervaringen van een grote en gevarieerde groep mensen die niet noodzakelijkerwijs actief betrokken waren bij natuur en milieu (2000 mensen, van 19-90 jaar, wonend in stedelijke gebieden). Het ervaren van wilde natuur, bijvoorbeeld door te wandelen of te kamperen, had een positieve en significante invloed op houding en gedrag, terwijl het ervaren van ‘domesticated nature’, zoals het planten of oogsten van groente, alleen een positieve invloed had op houding (Wells & Lekies, 2006, pp. 12–13). In tegenstelling tot eerder onderzoek, vonden Wells & Lekies (2006) geen significant verband tussen NME-programma’s en houding en gedrag, maar dit kan volgens hen mogelijk verklaard worden door een nauwe definiëring in meer gestructureerde programma’s.

2.2 Natuurverbondenheid

Er zijn diverse concepten en meetinstrumenten ontwikkeld om natuurverbondenheid te meten en individuele verschillen in natuurverbondenheid te verklaren. Deze concepten vertonen veel overeenkomsten. De hoge mate van convergentievaliditeit toont volgens Tam (2013) aan dat er sprake is van een gemeenschappelijk construct. Deze paragraaf behandelt de verschillende concepten van natuurverbondenheid en hun relatie met natuurervaringen en houding en gedrag ten aanzien van natuur en milieu. De paragraaf gaat dieper in op het concept Nature Relatedness, dat vanwege zijn multidimensionale karakter als basis dient voor dit onderzoek.

‘Emotional affinity towards nature’

Uit onderzoek van Kals, Schumacher en Montada (1999) blijkt dat directe natuurervaringen, zowel in het heden als tijdens de jeugd, emotionele affiniteit met en interesse in de natuur bevorderen. Het delen van deze ervaringen met rolmodellen als familieleden lijkt de positieve impact van de natuurervaring verder te vergroten. Het overbrengen van waarden en plezier door deze rolmodellen vergroot namelijk de kans dat op latere leeftijd het natuurbezoek wordt voortgezet, waarbij de emotionele affiniteit met en interesse in de natuur wordt bestendigd. Kals e.a. (1999) concluderen dat emotionele affiniteit, cognitieve interesse en verontwaardiging over onvoldoende natuurbescherming in belangrijke mate de bereidheid voor natuurbescherming voorspellen.

‘Environmental Identity’

Volgens Clayton (2012) helpen natuurervaringen bij het creëren en activeren van een ‘environmental identity’ (EID): “a sense of connection to some part of the nonhuman natural environment that affects the way we perceive and act toward the world; a belief that the environment is important to us and an important part of who we are” (Clayton, 2003, geciteerd in Clayton, 2012, p. 167). Het gaat om de manier waarop iemand zichzelf identificeert met de natuurlijke omgeving. Clayton vond een sterk verband tussen EID en de mate van bezorgdheid over het milieu en de geneigdheid om milieuvriendelijk gedrag te vertonen (Clayton, 2003, geciteerd in Clayton, 2012).

'Inclusion of Nature in Self'

Liefländer en collega's (Liefländer et al., 2013) hebben onderzoek gedaan naar de invloed van een 4-daags milieueducatieprogramma op de verbondenheid met de natuur. Ze maken hierbij gebruik van de 'Inclusion of Nature in Self' schaal die de cognitieve dimensie van natuurverbondenheid meet. Liefländer en collega's concluderen dat het programma leidt tot een toename in natuurverbondenheid met de natuur voor beide leeftijdsgroepen (9-10 jaar en 11-13) op de korte termijn (1 week na het programma). Op de middellange termijn (4-6 weken) geldt dit alleen voor de jongere leerlingen (Liefländer et al., 2013).

'Nature Relatedness'

In tegenstelling tot bovengenoemde concepten, is het concept 'Nature Relatedness' multidimensionaal van karakter. Het omvat de cognitieve, affectieve en ervaringsgerichte aspecten van de relatie tussen mens en natuur (Nisbet et al., 2009, p. 723 en 725). Nature Relatedness (NR) bestaat uit de volgende drie dimensies:

- persoonlijke identificatie met natuur: gevoelens en gedachten over de persoonlijke verbondenheid met natuur;
- levensopvattingen over de relatie tussen mens en natuur;
- natuurervaring/de manier waarop natuur ervaren wordt: opmerkzaamheid voor natuur en het gevoel van vertrouwdheid, comfort en verlangen om in de natuur te zijn (Nisbet et al., 2009, p. 723 en 725).

Dit multidimensionale concept sluit goed aan bij de gewenste leereffecten van School in Bos, zoals die worden beschreven door de medewerkers. Nature Relatedness gaat namelijk niet alleen om gevoelens van verbondenheid, maar ook om inzicht in en waardering voor de onderlinge verbondenheid tussen mens en natuur. Gezien de focus van School in Bos op het ervaren en beleven van natuur, is ook de invloed op de manier waarop de natuur ervaren wordt interessant. Het ervaringsgerichte aspect van de relatie tussen mens en natuur wordt bovendien gezien als "a key element of individual sense of connectedness" (Chawla, 1998, 1999, 2003; Kahn & Kellert, 2002; allen geciteerd in Nisbet et al., 2009, p. 719).

Uit het onderzoek van Nisbet e.a. (2009) blijkt dat NR samenhangt met karaktereigenschappen als meegaandheid en openheid. Hoewel Nisbet e.a. (2009) aannemen dat daardoor de NR van mensen relatief stabiel is, verwachten ze dat natuureducatie en natuurervaringen de NR kunnen vergroten. Tam (2013) vond inderdaad een significant positief verband tussen jeugdervaringen in de natuur en NR. Ook bovengenoemde onderzoeken wijzen op de positieve invloed van natuurervaringen in de jeugd op de affectieve en cognitieve aspecten van natuurverbondenheid. Dit maakt het plausibel dat School in Bos de Nature Relatedness van deelnemers kan beïnvloeden.

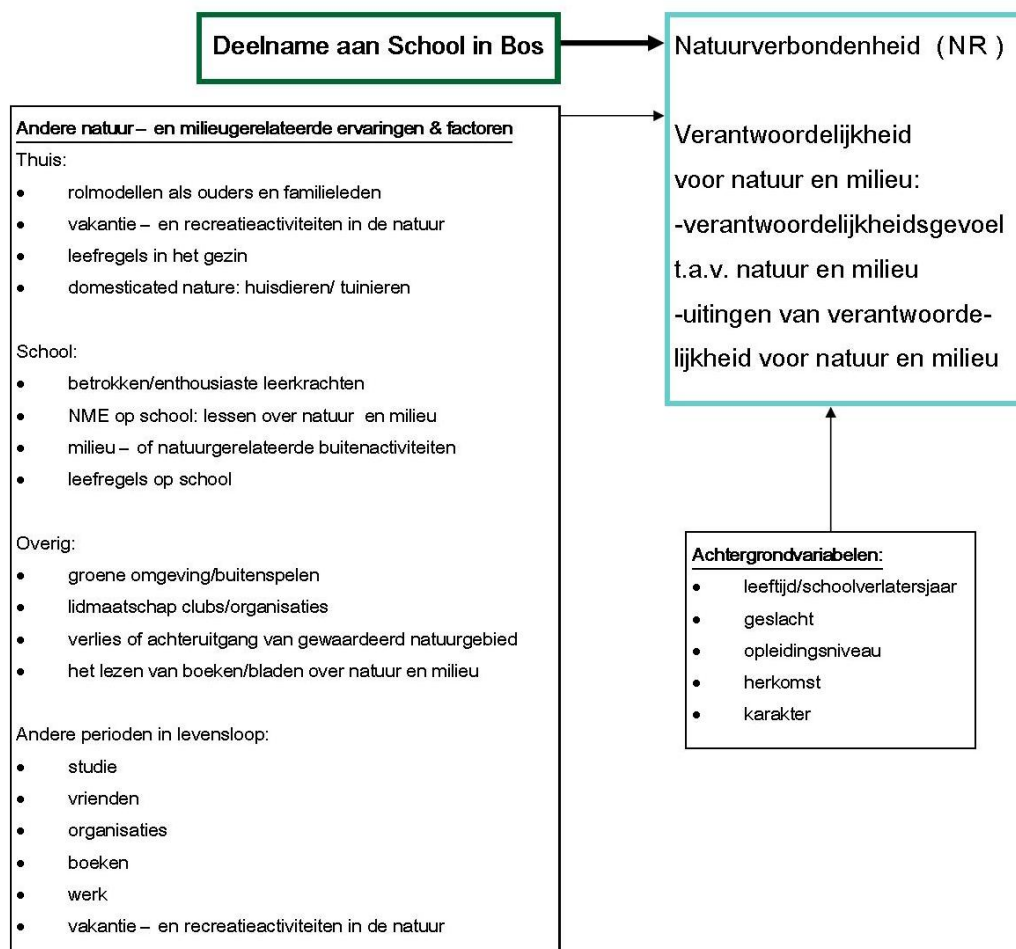
Daarnaast blijkt uit het onderzoek van Nisbet e.a. (2009) dat er een positief verband bestaat tussen NR en specifieke attitudes en gedragingen ten aanzien van natuur en milieu: de hoeveelheid tijd die aan natuurgerelateerde activiteiten wordt besteed, het bezit van huisdieren, vegetarisme, lidmaatschap van milieuorganisaties, zelfbenoeming als milieuactivist en het kopen van fairtrade en biologische producten. In vergelijking met andere meetinstrumenten van natuurverbondenheid correleert NR het sterkst met houding en zelfgerapporteerd gedrag ten aanzien van het milieu (Tam, 2013).

2.3 Verantwoordelijkheid voor natuur en milieu

Een ander belangrijk gewenst leereffect is verantwoordelijkheid voor natuur en milieu, wat gedefinieerd wordt als het gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu en de manier waarop dit geuit wordt. Mensen kunnen op verschillende manieren hun verantwoordelijkheid uiten, bijvoorbeeld via lidmaatschap van een natuur- en of milieuorganisatie, door producten te kopen die rekening houden met natuur en milieu of door te stemmen op een groene partij.

2.4 Conceptueel model

Op basis van het hierboven beschreven literatuuronderzoek is een conceptueel model gemaakt (Figuur 1). In het conceptueel model en dit onderzoek staat het verband tussen School in Bos en natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu centraal. Er wordt verondersteld dat het natuurbelevingsprogramma School in Bos een topervaring is, d.w.z. in de ogen van oud-deelnemers invloed heeft gehad op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. Daarnaast wordt aangenomen dat ook andere natuur- en milieugerelateerde ervaringen en factoren hierop invloed hebben uitgeoefend. Tevens zijn in dit onderzoek ook achtergrondvariabelen meegenomen die de betrokkenheid bij natuur en milieu en de invloed van NME-programma's lijken te beïnvloeden (Bögeholz, 2006; De Gelder & van Koppen, 2008; Smit et al., 2006; van der Waal, van den Berg, & van Koppen, 2008). De operationalisering van natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu staat beschreven in het volgende hoofdstuk, in het bijzonder in Figuur 4 op pagina 24.

Figuur 1: Conceptueel Model

3 Onderzoeksverantwoording

Dit hoofdstuk bevat een beschrijving van de stappen die zijn genomen om te komen tot de onderzoeksresultaten, die in de volgende hoofdstukken gepresenteerd worden.

3.1 Voorstudie School in Bos

Allereerst is onderzoek gedaan naar School in Bos zelf, om meer inzicht te krijgen in het programma, de kenmerken, de gewenste effecten en de ontwikkeling van School in Bos. Het was de bedoeling om voornamelijk te putten uit documenten waarin doelen, kenmerken en didactiek beschreven worden en waaruit de ontwikkeling sinds de oprichting zichtbaar zou worden. Deze documenten bleken niet voorhanden te zijn. Hierdoor werd het onderzoek naar School in Bos beperkt tot het verkennende vooronderzoek van Esther Kok naar de gewenste leereffecten van School in Bos en een aantal gesprekken met betrokkenen.

Omwille van de tijd was het niet mogelijk om alle medewerkers te interviewen voor het verkrijgen van een duidelijker beeld van de gewenste effecten, didactiek en ontwikkeling van School in Bos. Wel zijn er gesprekken gevoerd met de volgende personen:

- Henk van Blitterswijk: medewerker School in Bos
- Ien Rappoldt: afdelingshoofd School in Bos
- Gert van der Slikke: PABO Den Haag

Op basis van deze gesprekken en de verkenning zijn de gewenste effecten opgesteld, die vervolgens zijn voorgelegd aan de begeleidingscommissie om te waarborgen dat dit onderzoek zich op de juiste en meest belangrijke langetermijneffecten richt.

3.2 Literatuuronderzoek

Zowel voor als na de hoofdstudie is literatuuronderzoek uitgevoerd. De voorstudie bestond uit een literatuurstudie naar topervaringen, natuurverbondenheid en de effecten van NME, waarvan de resultaten voornamelijk zijn gebruikt voor het schrijven van de probleem- en doelstelling en het maken van het conceptueel kader in de onderzoeksopzet. De methode voor het vinden van relevante literatuur was het opvolgen van aanwijzingen in artikelen en onderzoeksrapporten.

Aangezien de literatuur over de effecten van NME grotendeels bestond uit Nederlands onderzoek, is na de hoofdstudie aanvullend literatuuronderzoek gedaan naar buitenlandse studies over de effecten van NME. De methode voor dit literatuuronderzoek is weergegeven in Tabel 1. De zoekopdrachten in Scopus en ERIC staan in box 3 en 4.

Tabel 1: Methode literatuuronderzoek

Focus	Empirisch onderzoek naar de effecten van NME
Tijdsbestek	2000-nu
Leeftijd	Basisschool, tot twaalf jaar
Geografisch bereik	Internationaal, Engelse artikelen
Bronnen	Gepubliceerde wetenschappelijke artikelen: peer-reviewed en online beschikbaar via WUR library.
Databases	Scopus ERIC (Educational Resources Information Centre)
Zoektermen categorie 1	Environmental education Nature education Education for sustainable development Sustainability education Outdoor learning Outdoor education Ecological education Environment-based education Outdoor classroom Place-based education Forest schools Nature experience Field trips Earth education Conservation education
Zoektermen categorie 2	Primary school Elementary school Schoolchildren Primary schoolchildren Children Pupils Kindergarten Grade 1, Grade 2, Grade 3, Grade 4, Grade 5, Grade 6 1 st grade, 2 nd grade, 3 rd grade, 4 th grade, 5 th grade, 6 th grade 4 years, 5 years, 6 years, 7 years, 8 years, 9 years, 10 years, 11 years, 12 years
Zoektermen categorie 3	Outcome Effect Impact Evaluation Evaluating
Selectiecriteria	Learning outcomes with regard to nature and the environment Primary school Outdoor education – nature experience programmes Online articles (available via WUR library)
Uitsluitingscriteria	Learning outcomes focusing on physical and mental health, child development, learning and social effects. Mobile / virtual learning School gardening Eco-school/green school (whole institution approaches)

Box 3: Zoekopdracht Scopus

TITLE-ABS-KEY (("earth education" OR "education for sustainable development" OR "sustainability education" OR "fieldtrips" OR "environmental education" OR "nature education" OR "outdoor education" OR "outdoor learning" OR "experiential education" OR "nature experience" OR "ecological education" OR "environment-based education" OR "place-based education" OR "forestschool" OR "forest school" OR "outdoor classroom" OR "eco-school" OR "conservation education") AND ("primary school" OR "elementary school" OR "schoolchildren" OR "pupils" OR "school children" OR "kindergarten" OR "grade 1" OR "grade 2" OR "grade 3" OR "grade 4" OR "grade 5" OR "grade 6" OR "1st grade" OR "2nd grade" OR "3rd grade" OR "4th grade" OR "5th grade" OR "6th grade" OR "4 years" OR "5 years" OR "6 years" OR "7 years" OR "8 years" OR "9 years" OR "10 years" OR "11 years" OR "12 years") AND (outcome OR effect OR evaluat* OR impact)) AND (LIMIT-TO(PUBYEAR,2016) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2015) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2014) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2013) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2012) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2011) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2010) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2009) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2008) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2007) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2006) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2005) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2004) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2003) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2002) OR LIMIT-TO(PUBYEAR,2001) OR LIMIT-

TO(PUBYEAR,2000)) AND (LIMIT-TO(DOCTYPE,"ar")) AND (LIMIT-TO(LANGUAGE,"English")) AND (EXCLUDE(SUBJAREA,"MEDI") OR EXCLUDE(SUBJAREA,"HEAL") OR EXCLUDE(SUBJAREA,"COMP") OR EXCLUDE(SUBJAREA,"NURS") OR EXCLUDE(SUBJAREA,"PHAR"))

- ➔ 187 artikelen
- ➔ 15 relevante artikelen

Box 4: Zoekopdracht ERIC

SU ("environmental education" OR "nature education" OR "outdoor education" OR "outdoor learning" OR "outdoor classroom" OR "experiential education" OR "nature experience" OR "ecological education" OR "environment-based education" OR "place-based education" OR forestschool* OR "forest school*" OR "eco-school" OR "education for sustainable development" OR "sustainability education" OR "field trips" OR fieldtrips OR "earth education" OR "conservation education") AND ("primary school" OR "elementary school" OR schoolchildren OR pupils OR "school children" OR kindergarten OR "grade 1" OR "grade 2" OR "grade 3" OR "grade 4" OR "grade 5" OR "grade 6" OR "1st grade" OR "2nd grade" OR "3rd grade" OR "4th grade" OR "5th grade" OR "6th grade" OR "4 years" OR "5 years" OR "6 years" OR "7 years" OR "8 years" OR "9 years" OR "10 years" OR "11 years" OR "12 years") AND (outcome* OR effect* OR evaluat* OR impact*))

- ➔ 148 artikelen
- ➔ 14 relevante en unieke artikelen t.o.v. SCOPUS

Tijdens het doornemen van de relevante artikelen zijn 7 verwijzingen naar andere relevante artikelen gevonden en één verwijzing naar de oorspronkelijke studie van een artikel. In totaal leverde het literatuuronderzoek 36 relevante artikelen op.

3.3 Algemene opzet hoofdstudie

De hoofdstudie bestaat uit een enquête en diepte-interviews. De focus van het onderzoek lag op het afnemen van diepte-interviews, aangezien diepte-interviews zeer geschikt zijn voor het ontdekken en begrijpen van gevoelens, percepties, opvattingen en ervaringen van de respondenten. Daarnaast is een enquête afgenomen onder oud-deelnemers². Deze enquête had tot doel om de interviewresultaten in een bredere context te kunnen plaatsen en om geschikte interviewkandidaten te vinden. Aangezien de focus lag op de interviews, paste het uitvoeren van een controlestudie niet binnen de omvang van het onderzoek.

Het betreft retrospectief onderzoek, gebaseerd op de herinneringen van respondenten aan School in Bos en andere ervaringen met natuur en milieu, en hun perceptie over de invloed van deze ervaringen op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. In deze algemene opzet wordt dieper ingegaan op de validiteit en betrouwbaarheid van retrospectief onderzoek en de beperkingen die inherent zijn aan de onderzoeksopzet. Vervolgens wordt in paragraaf 3.4 en 3.5 de opzet van de enquête en de interviews gedetailleerd beschreven.

3.3.1 Retrospectief onderzoek

Aangezien het onderzoek gebaseerd is op de herinneringen van oud-deelnemers, hangt de validiteit van het onderzoek af van het autobiografisch geheugen van de respondenten (Chawla, 1998a, 2001). Aangezien het geheugen feilbaar is, kunnen de verhalen van respondenten niet beschouwd worden als een nauwkeurige empirische beschrijving van feiten uit het verleden. Toch biedt onderzoek naar het geheugen aanwijzingen dat de eigen perceptie van respondenten een plausibele indicatie geeft van invloedrijke ervaringen uit het verleden. Hoewel het geheugen onnauwkeurig is met betrekking tot het herinneren van details, is het nauwkeurig in het herinneren van de grote lijnen. Ook de

² Om tegemoet te komen aan de wens van de begeleidingscommissie

persoonlijke significantie beïnvloedt de gedetailleerdheid van de herinnering (Chawla, 1998a, 1999, 2001).

Daarnaast beïnvloedt de onderzoeksmethode de nauwkeurigheid van de herinnering. Het ongedwongen ophalen van herinneringen vergroot de nauwkeurigheid ten opzichte van het gedwongen ophalen van herinneringen, bijvoorbeeld onder tijdsdruk of indien de gebeurtenis geen persoonlijke betekenis heeft. Volgens Chawla (1998a, 2001) richt SLE-onderzoek zich op de meest betrouwbare herinneringen, omdat het in SLE-onderzoek gaat om het ongedwongen ophalen van herinneringen aan gebeurtenissen van persoonlijke betekenis, waarbij de details niet belangrijk zijn. Bovendien gaat het bij SLE-onderzoek niet om de waarheid van de herinnering, maar om de functie van de herinnering (Chawla, 1998a).

Dit onderzoek wijkt echter gedeeltelijk af van de oorspronkelijke toepassing van SLE-onderzoek. Het wordt niet per definitie uitgevoerd onder mensen die actief betrokken zijn bij natuur en milieu. Bovendien wordt onderzocht of een bepaalde ervaring, namelijk deelname aan het natuurbelevingsprogramma School in Bos, een topervaring is geweest. Dit komt neer op het gedwongen oproepen van herinneringen, omdat de gebeurtenis wellicht geen significante persoonlijke betekenis heeft gehad. Daarentegen kunnen respondenten wel ongedwongen herinneringen ophalen aan andere ervaringen met natuur en milieu.

3.3.2 Beperkingen van de onderzoeksopzet

Een eerste beperking van de onderzoeksopzet is het ontbreken van een controlestudie onder niet-deelnemers van School in Bos. Dit heeft tot gevolg dat de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers niet vergeleken kan worden met die van mensen die niet aan School in Bos hebben deelgenomen. Dit betekent dat er op basis van dit onderzoek geen statistisch significant verband kan worden aangetoond tussen deelname aan School in Bos en natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

Een tweede beperking is de self-selecting bias: mensen die bereid zijn de enquête in te vullen zullen voornamelijk mensen zijn die positieve of significante herinneringen aan School in Bos hebben en/of betrokken zijn bij natuur en milieu. Deze vertekening kan voorkomen worden door School in Bos niet expliciet te noemen, maar hiervoor is niet gekozen vanwege het risico dat het onderzoek dan te veel zou afdwalen van het hoofddoel.

Ten slotte wordt in dit onderzoek zelfgerapporteerd gedrag gemeten, wat kan afwijken van het werkelijke gedrag. Hierbij bestaat het risico dat mensen sociaal wenselijke antwoorden geven. Om dit risico te beperken is tijdens het onderzoek de anonimiteit benadrukt. Ook in de interviews is benadrukt dat er geen koppeling wordt gemaakt tussen naam en antwoorden.

3.4 Enquête

In deze paragraaf wordt achtereenvolgens het doel, de vorm, de operationalisering, de methode van gegevensverzameling en de analyse van de enquête besproken.

3.4.1 Doel

Het doel van de enquête was het verkrijgen van een algemeen beeld van de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers, hun herinneringen aan School in Bos en hun percepties over de invloed van School in Bos en andere ervaringen met natuur en milieu, opdat de interviewresultaten in een bredere context geplaatst konden worden.

3.4.2 Vorm

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een online enquête, die verzonden is via Qualtrics. Hiervan is later een schriftelijke versie gemaakt, die verzonden is naar de oud-leerlingen van één basisschool.

3.4.3 Van onderzoeksvragen naar enquêtevragen

De enquête bestaat uit vijf delen (zie bijlage B):

- 1) betrokkenheid bij natuur en milieu;
- 2) het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu, waarbij de respondenten een keuze kunnen maken uit een lijst van invloedrijke factoren;
- 3) herinneringen aan School in Bos;
- 4) de invloed van School in Bos;
- 5) het profiel.

De operationalisering van de onderzoeksvragen naar enquêtevragen wordt weergegeven in Figuur 4 op pagina 24. Hierbij dienen een tweetal opmerkingen te worden geplaatst. Ten eerste is tijdens het ontwikkelen van de enquêtevragen besloten om voor het meten van natuurverbondenheid niet de volledige Nature Relatedness Scale van Nisbet e.a (2009) toe te passen, zoals oorspronkelijk de bedoeling was. Vanwege het ontbreken van een controlegroep en dus de mogelijkheid om te toetsen of er een significant verschil bestaat in natuurverbondenheid tussen mensen die wel en mensen die niet hebben deelgenomen aan School in Bos, bleek het toepassen van het complete meetinstrument overbodig. Van de 21 stellingen zijn 10 stellingen geselecteerd die samen alle drie dimensies van natuurverbondenheid omvatten. Ook de formulering is vereenvoudigd (Bijlage A). Bovendien is gelet op de relevantie voor School in Bos, zodat dezelfde aspecten bij vraag 13 over de invloed van School in Bos terug konden komen. Bij vraag 13 is een verdere selectie gemaakt. De stellingen die behoren tot NR3 zijn samengevoegd in 'de manier waarop u aankijkt tegen de relatie tussen mens en natuur'. Voor NR1 is besloten om uitsluitend op de emotionele verbondenheid te richten, omdat de andere stellingen lastig te vertalen waren naar duidelijke potentiële effecten. De uitingen van betrokkenheid (vraag 4) zijn samengevoegd in 'algemene betrokkenheid bij natuur en milieu', met uitzondering van studie- en carrièrekeuze vanwege de wens om de invloed hierop apart te onderzoeken. Ten tweede zijn de woorden natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu in de enquête vervangen door betrokkenheid bij natuur en milieu om de vraagstelling te vereenvoudigen (vraag 3, 4 en 6).

3.4.4 Gegevensverzameling

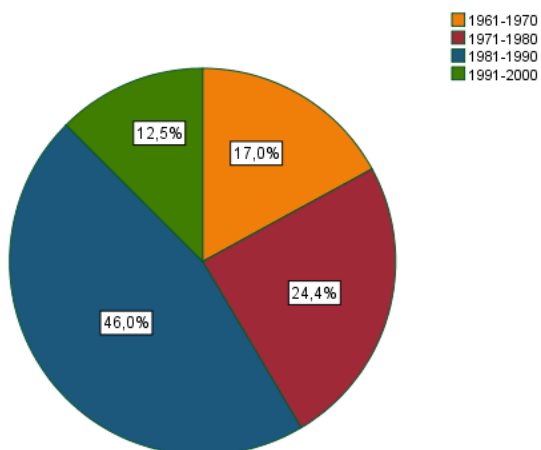
In de afgelopen 40 jaar hebben ongeveer 80.000 mensen vanuit honderd scholen uit Den Haag aan het natuurbelevingsprogramma School in Bos meegedaan. De onderzoekspopulatie bestaat naar schatting uit 68.000 mensen die van 1974 tot 2008 hebben deelgenomen aan School in Bos. School in Bos beschikt niet over e-mailadressen van oud-deelnemers, maar wel over de e-mailadressen van 96 scholen die in ieder geval na 2005 hebben deelgenomen aan School in Bos. In de begeleidingscommissie heerste de overtuiging dat scholen in het bezit zijn van e-mailadressen van de oud-leerlingen. Daarom zijn in eerste instantie de scholen benaderd met het verzoek om e-mailbestanden van oud-leerlingen te delen. Vanwege de lage en negatieve respons van de scholen is de aanpak gewijzigd. Het tweede verzoek om de link van de enquête door te sturen naar oud-leerlingen resulteerde vervolgens in één adressenbestand en één oproep op Facebook. In totaal hebben 11 scholen aangegeven niet in het bezit te zijn van gegevens van oud-leerlingen. Een aantal scholen wezen op de wet op de privacy en het verstrijken van de vijfjarige bewaartermijn.

Om toch voldoende respondenten te krijgen is via andere wegen getracht de respons te verhogen:

- posters met QR-code bij stadsboerderijen;
- oproep in de nieuwsbrief Nieuwsgierig Primair Onderwijs;
- posters in scholen die deelnamen aan het kortetermijnonderzoek;
- negentig scholen hebben 20 brieven ontvangen die leerlingen aan hun ouders konden geven. Tevens ontvingen de scholen een pdf-bestand van de brief, zodat ze meer brieven konden uitprinten;
- oproep op de nieuwspagina van de gemeente Den Haag;
- oproep in huis-aan-huiskranten de Posthoorn en de Scheveningen Courant.

Respons

Het aantal respondenten dat begonnen is aan de enquête bedraagt 240, waarvan 176 respondenten de enquête volledig hebben ingevuld. Hiervan is bijna driekwart (73,3 procent) vrouw en 88,1 procent autochtoon. Van de 21 allochtonen is slechts één persoon een niet-westerse allochtoon. De respondenten zijn gemiddeld hoog opgeleid. Ruim zestig procent heeft een HBO of universitaire opleiding afgerond. De verdeling in leeftijdscategorieën is weergegeven in Figuur 2.

Figuur 2: Geboortejaar

Onder de respondenten zijn relatief veel oud-leerlingen van de Duinoordschool (circa 20 procent). Dit komt doordat deze oud-leerlingen persoonlijk benaderd zijn middels een brief en een schriftelijke enquête.

3.4.5 Analyse

Voor de analyse van de enquête is gebruik gemaakt van SPSS. De analyse van de enquête bestaat grotendeels uit beschrijvende statistiek, gebruikmakend van de modus, frequentietabellen, samengestelde staafdiagrammen en cirkeldiagrammen. Tevens zijn chikwadraattoetsen uitgevoerd.

Chikwadraattoetsen

Uit het literatuuronderzoek blijkt dat er een verband bestaat tussen betrokkenheid bij natuur en milieu en demografische kenmerken als leeftijd, geslacht, herkomst en opleidingsniveau. Deze achtergrondvariabelen zijn in de enquête meegenomen met als doel middels een chikwadraattoets te onderzoeken of verschillen in betrokkenheid inderdaad samenhangen met verschillen in demografische kenmerken. Vanwege het geringe aantal niet-westerse allochtonen is besloten om de demografische variabele *herkomst* bij een chikwadraattoets achterwege te laten.

Om het aantal toetsen en daarmee de kans op een type-1-fout te verkleinen of het toepassen van een grote kanscorrectie te voorkomen, is besloten om een aantal stellingen te selecteren, namelijk:

- Ik voel me emotioneel verbonden met natuur en milieu.
- Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur.
- Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben.

Deze stellingen hebben allemaal betrekking op één dimensie van natuurverbondenheid, namelijk de persoonlijke identificatie met natuur, en omvatten zowel cognitieve als emotionele aspecten. De keuze voor deze stellingen komt voort uit een meer evenredige verdeling over de antwoordcategorieën ten opzichte van de andere stellingen, waardoor het mogelijk is om een nauwkeurige chikwadraattoets uit te voeren. Hierbij moet als kanttekening worden geplaatst dat deze evenredige verdeling voort kan komen uit een vage vraagstelling. Het is immers opvallend dat de categorieën 'oneens' en 'niet eens/niet oneens' bij deze stellingen aanzienlijk groter zijn dan bij de andere stellingen, waarmee meer dan driekwart van de respondenten het eens zijn.

Om het toepassen van een chikwadraattoets mogelijk te maken zijn antwoordcategorieën gemaakt of samengevoegd (Tabel 2). De indeling in opleidingsniveaus doet geen recht aan de verschillen binnen de opleidingsniveaus laag en midden, maar vanwege het lage aantal respondenten in bepaalde categorieën was het niet mogelijk om meer categorieën te hanteren.

Samenvatting chikwadraattoetsen (Figuur 3):

H_0 : demografische variabelen hebben geen significante relatie met natuurverbondenheid en de gevoelens van betrokkenheid bij natuur en milieu.

H_a : demografische variabelen hebben wel een significante relatie met natuurverbondenheid en de gevoelens van betrokkenheid bij natuur en milieu.

α : $0.05/12=0.004167$ (kanscorrectie 12 toetsen)

p-waarde $< \alpha \rightarrow H_0$ verworpen en H_a bewezen

p-waarde $> \alpha \rightarrow H_0$ is niet verworpen en H_a is niet bewezen

Figuur 3: Samenvatting chikwadraattoets

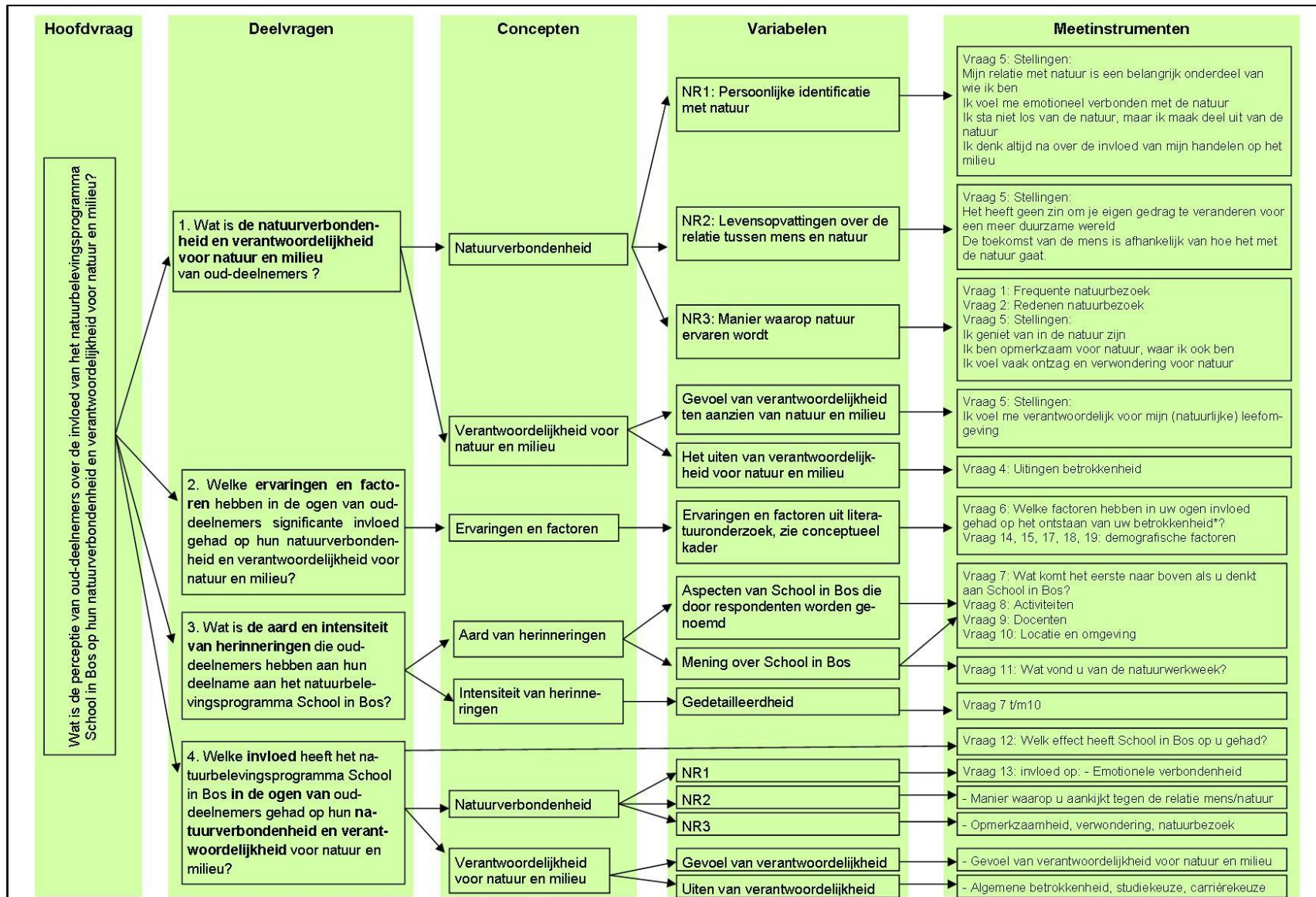
Tabel 2: Aanpassing antwoordcategorieën

Vraag	Antwoordcategorieën	Nieuwe antwoordcategorieën
3	Zeer betrokken	Zeer betrokken
	Enigszins betrokken	Enigszins/niet betrokken
	Niet betrokken	
5	Sterk oneens	Oneens
	Enigszins oneens	Niet eens/ niet oneens
	Niet eens/ niet oneens	
	Enigszins eens	Eens
	Sterk eens	
14	open vraag geboortejaar	1961-1970
		1971-1980
		1981-1990
		1991-2000
18 & 19	Lagere school/ basisonderwijs	Laag
	LBO, VBO, LTS, LHNO, VMBO	
	MBO, MTS, MEAO	
	HAVO, VWO, Gymnasium	Midden
	HBO, HEAO, PABO, HTS	
	Universiteit	Hoog

Open vragen

De open vragen (7 t/m 12) zijn geanalyseerd met behulp van het programma Atlas.ti. In dit programma zijn alle antwoorden van de respondenten gecodeerd om een overzicht te creëren van de meest genoemde aspecten. De codes zijn meestal geen letterlijke weergave van de woorden die de respondenten hebben gebruikt, maar hebben wel dezelfde betekenis.

Gerelateerde codes zijn samengevoegd in supercodes, oftewel categorieën. Deze codes integreren in één code zou ten koste gaan van de rijkheid van de data. In hoofdstuk 5 zijn tabellen opgenomen die de meest gebruikte codes weergeven. Hiertussen staan ook veel supercodes/categorieën om de tabel beknopt te kunnen houden. De tabellen in bijlage D geven een compleet overzicht van alle codes en de categorieën waartoe ze behoren.

Figuur 4: Operationalisering enquête

3.5 Diepte-interviews

Voor dit onderzoek zijn acht diepte-interviews afgenomen, waarvan vier in 2015 en vier in 2016. Dit hoofdstuk beschrijft de respondenten, de interviewmethode en de wijze waarop de interviewtranscripts zijn geanalyseerd.

3.5.1 Doel

Het doel van de diepte-interviews was het verkrijgen van een dieper inzicht in de aard en intensiteit van herinneringen aan School in Bos en andere ervaringen met natuur en milieu en in de percepties over de invloed van deze ervaringen op natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

3.5.2 Respondenten

In totaal hebben 62 respondenten in de enquête aangegeven open te staan voor een interview. Al deze respondenten hadden aangegeven zeer of enigszins betrokken te zijn bij natuur en milieu. Voor dit onderzoek kon geput worden uit een lijst van 31 respondenten die voor 28 maart 2015 de enquête hadden ingevuld. De overige respondenten zijn in verband met persoonlijke omstandigheden overgedragen aan een collega-onderzoeker. Zeven van de 31 respondenten hebben deelgenomen aan het interview. Daarnaast is een dochter van één van de respondenten geïnterviewd, teneinde het bijgestelde streven van acht interviews te halen. De oorspronkelijke doelstelling van 16 tot 20 interviews is vanwege persoonlijke omstandigheden dus niet gehaald.

De andere respondenten hebben niet gereageerd op het interviewverzoek, zagen bij nader inzien af van het interview of bleken als leerkracht in Wilhelminaoord geweest te zijn. Bij de eerste vier respondenten zijn voorafgaand aan de interviews de enquêteantwoorden niet gecontroleerd om zo open mogelijk het interview in te gaan. Alle vier respondenten bleken als leerkracht en als kind of tiener aan School in Bos te hebben deelgenomen. Om leerkrachten in het vervolg uit te sluiten van de interviews, zijn de enquêteantwoorden in 2016 wel gecontroleerd. Toch bleek dat één van de vier respondenten als leerkracht aan School in Bos had deelgenomen (en als kind). Tabel 3 bevat een overzicht van de respondenten.

Tabel 3: Profiel respondenten interviews

Datum interview	Locatie interview	Geboortejaar	M/V	Beroep	Als leerkracht naar SIB
11 maart 2015	Gem. Den Haag	1982	V	Leerkracht basisonderwijs	JA
13 maart 2015	Gem. Den Haag	1966	V	Leerkracht basisonderwijs	JA
16 maart 2015	Gem. Den Haag	1991	V	Gymdocente basisonderwijs	JA
17 maart 2015	Gem. Den Haag	1961	V	Leerkracht basisonderwijs	JA
22 februari 2016	Gem. Den Haag	1971	V	Leerkracht basisonderwijs	JA
3 maart 2016	Universiteit Utrecht	1985	M	PostDoc onderzoeker	NEE
16 maart 2016	Stationshuiskamer Den Haag	1963	V	Leerkracht basisonderwijs	NEE
25 maart 2016	Stationshuiskamer Rotterdam	1990	V	Student Geneeskunde	NEE

3.5.3 Interviewmethode

De semigestructureerde interviews werden afgenomen met behulp van een topic list die was vormgegeven in een A5-boekje (bijlage C). Het voordeel van een topic list is dat het houvast biedt tijdens een interview en ervoor zorgt dat in ieder geval de belangrijkste aspecten behandeld worden. Toch is er ook flexibiliteit, omdat de interviewer de volgorde kan aanpassen en kan doorvragen wanneer dat nodig is. De doorvraagmogelijkheden staan bij iedere vraag aangegeven, evenals het doel van die vraag. Om de vraagstelling te vereenvoudigen zijn de woorden natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu vervangen door betrokkenheid bij natuur en milieu. Voor het maken van de topic list is het onderzoek van Bulten e.a. (2010) als inspiratiebron gebruikt.

Bij de interviews is gebruik gemaakt van een tijdlijn die de levensloop van een respondent weergeeft (Figuur 5). Het interview begon met vragen over de huidige betrokkenheid bij natuur en milieu. De antwoorden hierop werden aan de rechterkant van het schema ingevuld. Indien nodig werden aanvullende vragen gesteld over de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. Daarna werden vragen gesteld over ervaringen met natuur en milieu in de basisschooltijd, de middelbareschooltijd en de periode vanaf de middelbare school. Deze ervaringen werden door de interviewer genoteerd op de tijdlijn. Zo ontstond een compleet overzicht van ervaringen met natuur en milieu, waarop aan het einde van het interview gereflecteerd kon worden. De tijdlijn diende tevens als hulpmiddel voor het structureren van herinneringen. Hiervoor is de tijdlijn ingedeeld in meerdere tijdsperiodes en categorieën. Ervaringen die niet binnen een categorie pasten werden ingevuld in de open vakken.

19.... / 20...	19.... / 20...	19.... / 20...	2016	
0-4jr	Basisschool	Middelbare school	Nu	
	NME op school	NME op school	Betrokkenheid Verantwoorde- lijkheid	
	Thuis & Omgeving	Thuis & Omgeving		
	School in Bos			
			Studie	Werk

Figuur 5: Tijdlijn interviews

In 2016 is de aanpak licht gewijzigd ten opzichte van 2015, vanwege de noodzaak om het interview binnen één uur te kunnen voltooien. De enquêteantwoorden over betrokkenheid bij natuur en milieu werden voorafgaand aan het interview op de tijdlijn ingevuld, zodat tijdens het interview alleen aanvullende vragen over betrokkenheid bij natuur en milieu werden gesteld. Bij het eerste interview van 2016 (met respondent '71) zijn ook de stellingen over natuurverbondenheid overgenomen en

besproken, maar dit bleek niet goed te werken. Daarom is besloten de bespreking van de stellingen in de volgende interviews achterwege te laten.

3.5.4 Analyse

Elk interview is opgenomen en uitgewerkt in een interviewtranscript. Gezien het geringe aantal interviews was het niet nodig om een uitgebreide contentanalyse met behulp van ATLAS.ti uit te voeren. Het programma is wel gebruikt om de informatie uit de interviewtranscripts te structureren. Dit was voldoende om van iedere respondent een verslag te kunnen schrijven van zijn/haar herinneringen aan en percepties over de invloed van ervaringen met natuur en milieu (hoofdstuk 6.1). Deze verslagen zijn vervolgens gebruikt voor het schrijven van de synthese (hoofdstuk 6.2). Op basis van de verslagen zijn de tijdlijnen gecomplementeerd en verduidelijkt, zodat ze voor iemand die niet aanwezig was bij het interview goed te begrijpen zijn. De aanvullingen zijn cursief gemaakt, zodat duidelijk is welke informatie tijdens het interview voor de respondent zichtbaar was en welke informatie naderhand is toegevoegd. Deze tijdlijnen worden weergegeven in hoofdstuk 6.

4 Effecten van NME in de literatuur

Dit hoofdstuk beschrijft de resultaten van Nederlandse en buitenlandse studies naar de effecten van NME onder basisschoolleerlingen.

4.1 Nederlandse studies naar de effecten van NME

Het Woldhuis

Uit onderzoek naar de kortetermijneffecten van de natuurwerkweken in het Woldhuis in Apeldoorn, blijkt dat de natuurwerkweken resulteerden in een significante toename in de natuurkennis van leerlingen uit groep zes, zeven en acht (van Aalten, Visser, & Smit, 1998). Bovendien vond een duidelijke verbetering plaats van vaardigheden ten aanzien van het uitvoeren van onderzoek en het hanteren van gereedschappen. Veranderingen in houding en waarden verschilden per groep. Na afloop van de natuurwerkweek was zowel de actie- en offerbereidheid als de waardering voor uitdagende, intrigerende en esthetische natuur het grootst in groep zeven. In groep zes en zeven steeg de waardering voor uitdagende natuur, terwijl dit in groep acht afnam. Met betrekking tot de waardering voor esthetische natuur was een kleine toename in groep zes zichtbaar en een afname in groep zeven en acht. Onder de leerlingen van groep acht daalde de actiebereidheid licht, terwijl dit in groep zes en zeven toenam (van Aalten et al., 1998).

Het Bewaarde Land

In het natuurbelevingsprogramma Het Bewaarde Land worden leerlingen uit groep vijf en zes drie dagen in drie opeenvolgende weken meegenomen in de natuur om op voornamelijk zintuiglijke wijze kennis te maken met de natuur. In 2007 is een kortetermijnonderzoek uitgevoerd, dat bestond uit een voor- en nameting onder deelnemende klassen en controleklassen, observaties en interviews met leerkrachten. Hieruit blijkt dat het programma een positieve en significante invloed heeft op kennis, houding en gedrag ten aanzien van natuur (De Gelder & van Koppen, 2007). “Leerlingen hebben meer oog en respect voor de natuur, gaan liever naar buiten, de natuur in en zijn zorgzamer voor de natuur” (De Gelder & van Koppen, 2007, p. 40).

In 2008 is een breder evaluatieonderzoek uitgevoerd naar de effecten van Het Bewaarde Land op de natuurbeleving, topervaringen en gezondheid van kinderen, waarbij gelet is op mogelijke verschillen tussen alloctonen en autoctonen (van der Waal et al., 2008). In dit onderzoek werd een voor- en nameting gedaan bij twee klassen van groep vijf en zes en een controleklas van een andere school die een alternatief programma aangeboden kreeg. Het onderzoek bestond verder uit interviews met deskundigen, docenten en leerlingen; observaties tijdens het programma en analyse van werkboeken. Hieruit blijkt dat van zowel autochtone als allochtone kinderen de interesse in ruige natuur, gebruiksnatuur en het lezen van natuurboeken was gestegen. Bij allochtone kinderen, die vooraf minder ervaring hebben met natuur en buitenspelen, neemt de voorkeur voor buitenspelen als gevolg van het programma toe (van der Waal et al., 2008).

In het onderzoek is een topervaring ruim geïnterpreteerd, namelijk “een ervaring in de natuur die [vermoedelijk] indruk maakt op kinderen” (van der Waal et al., 2008, p. 46). Uit de observaties en vraaggesprekken met kinderen blijkt dat de kinderen veel magische momenten en ‘flow-ervaringen’ hadden. “Flow-ervaringen bestaan uit activiteiten waar een kind totaal in opgaat en die een zekere mate van concentratie en inspanning vergen bij de uitvoering” (van der Waal et al., 2008, p. 16). Ook vonden er ‘groeps-topervaringen’ plaats: “indrukwekkende speelervaringen [...] die zich kenmerken door het grote plezier dat ze opwekken in spel en samenzijn in de natuur met anderen” (van der Waal et al., 2008, p. 146).

NatuurWijs

Het programma NatuurWijs bestaat uit buitendagen die meerdere dagen per jaar en meerdere jaren achtereenvolgens plaats vinden, aangevuld met lessen op school. Uit een evaluatieonderzoek blijkt dat het programma leidt tot een toename van kennis en de zintuiglijke beleving (Kieviet & van Koppen, 2008). Daarnaast nam de belangstelling voor natuur toe en beleefden de kinderen blijvend veel plezier aan het zijn in de natuur (Kieviet & van Koppen, 2008).

In een longitudinaal onderzoek werden deelnemers aan NatuurWijs twee jaar lang gevolgd, van groep vier tot en met groep zes. Uit de resultaten van de interviews, observaties en analyse van documenten blijkt dat NatuurWijs de zintuiglijke en gevoelsmatige beleving en kennis, houding en gedrag ten aanzien van natuur positief beïnvloedt. Belangstelling in, associaties met, zorg voor en plezier in de natuur nemen toe (van der Waal, Hovinga, Wals, & van Koppen, 2012).

NME op de basisschool

Smit e.a. (2006) hebben kwantitatief onderzoek uitgevoerd naar de langetermijneffecten van NME onder mensen die 1, 7 of 15 jaar geleden de basisschool hebben verlaten. Hieruit blijkt dat NME op de basisschool “een significant positief effect heeft op latere houding en gedrag en –in mindere mate- op kennis” ten aanzien van natuur en milieu (Smit et al., 2006, p. 5). De invloed van ouders blijkt echter groter te zijn. Hoewel het effect voor de verschillende leerjaren niet significant is (waarschijnlijk vanwege de beperkte steekproefomvang), geeft het onderzoek sterke aanwijzingen dat veel NME op school tot vijftien jaar na het verlaten van de basisschool een positief effect heeft op houding en gedrag ten aanzien van natuur en milieu. Daarnaast beschreven de respondenten veel en veelal positieve herinneringen aan NME op school, waarbij werkweken en excursies het meest genoemd werden (Smit et al., 2006).

4.2 Buitenlandse studies naar de effecten van NME

In totaal zijn 36 relevante artikelen gevonden die de effecten op het gebied van natuur en milieu van outdoor NME-programma's beschrijven. De meeste onderzoeken richten zich op de korte of middellange termijn en zijn (quasi-) experimenteel van aard. De nametingen werden meestal direct of binnen een week na afloop van het NME-programma uitgevoerd. In zes gevallen heeft één tot drie maanden na deelname een 'retention test' plaatsgevonden. Dertien artikelen beschrijven de effecten van meerdaagse NME-programma's^{3/4}. Deze studies laten een significante verandering zien in:

- de kennis, zorg en bereidheid tot actie ((Bexell, Jarrett, & Ping, 2013);
- milieuverantwoord gedrag (Erdogan, 2015; Smith-Sebasto & Semrau, 2004);
- kennis, houding en gedrag ten aanzien van milieubescherming (Kruse & Card, 2004);
- de bereidheid voor milieubescherming, de kennis van het nationale park en biodiversiteit, de verbondenheid met natuur en de interesse in leren en ontdekken (Stern, Powell, & Ardoin, 2008).

In bovenstaande studies zijn echter geen controlegroepen gebruikt, waardoor de veranderingen niet direct kunnen worden toegeschreven aan het NME-programma. In de hieronder beschreven onderzoeken is wel een controlestudie uitgevoerd, met uitzondering van de twee retrospectieve onderzoeken.

³ Het onderzoek van Brain e.a. (2015) naar het effect van een meerdaags NME-programma wordt vanwege de slechte kwaliteit van het onderzoek achterwege gelaten in deze bespreking.

⁴ De 23 artikelen over de effecten van eendaagse excursies en veldwerkactiviteiten worden hier niet beschreven. Zie hiervoor: (Ajiboye & Olatundun, 2010; Alon & Tal, 2015; Beyer et al., 2015; Cachelin, Paisley, & Blanchard, 2009; Carrier, 2009; Cumming & Nash, 2015; Drissner, Haase, & Hille, 2010; Ernst & Theimer, 2011; Fančovičová & Prokop, 2011; Fanini, El Gtari, Ghlala, El Gtari-Chaabkane, & Scapini, 2007; Farmer, Knapp, & Benton, 2007; Fernández Lo Faso et al., 2005; Golob, 2011; Ju & Kim, 2011; Judson, 2011; Kenney, Militana, & Donohue, 2003; Kossack & Bogner, 2012; Lindemann-Matthies, 2006; Magntorn & Helldén, 2007; Powers, 2004; Prokop, Tuncer, & Kvasnic, 2007; Volk & Cheak, 2003)

Drie studies maken gebruik van de "Two Major Environmental Values" (2-MEV) model van Bogner & Wiseman, waarbij de houding ten aanzien van 'preservation of nature' en 'utilization of nature' wordt gemeten. Een effectstudie van een vierdaags NME-programma in een natuurcentrum in Frankrijk laat op de middellange termijn (1 maand na deelname) een significante verandering van twee van de vijf primaire factoren in het 'utilization' domein zien, maar geen verandering in de houding ten aanzien van 'preservation' (Bogner, 2002). Een effectstudie van twee Earth Education programma's in de Verenigde Staten wijst op een kleine significante verandering in houding ten aanzien van 'preservation' en 'utilization' op de middellange termijn (4-6 weken na deelname) (Johnson & Manoli, 2008). Uit een studie van Liefländer & Bogner (2014) blijkt dat een Duits watereducatieprogramma op de korte en middellange termijn (4-6 weken na deelname) een positief effect heeft op de houding van jonge leerlingen (9-10 jaar) ten aanzien van 'preservation' en 'utilization', terwijl bij de oudere leerlingen (11-13 jaar) alleen de houding voor 'preservation' significant verbeterde op de korte termijn.

De studie van Liefländer e.a. (2013) naar hetzelfde vierdaagse watereducatieprogramma wijst op een significante toename in natuurverbondenheid op de korte termijn voor beide leeftijdsgroepen, maar onder de jongere leerlingen is de toename hoger en blijft deze behouden op de middellange termijn. Tevens is aangetoond dat het programma leidt tot een toename in kennis, waarbij de toename in systeemkennis het sterkst is (Liefländer, Bogner, Kibbe, & Kaiser, 2015)

In tegenstelling tot bovenstaande studies, zijn de onderzoeken van Knapp & Benton (2006) en Liddicoat & Krasny (2014) gericht op de langetermijneffecten en gebaseerd op de herinneringen aan het NME-programma. Knapp & Benton (2006) hebben 10 mensen één jaar na hun deelname aan Expedition Yellowstone, een vijfdaags programma in Yellowstone National Park, geïnterviewd. De sterke herinneringen aan het programma kan volgens hen verklaard worden door het actieve 'hands-on' karakter van de week, wat ook blijkt uit de hoge mate van actiegerelateerde herinneringen. Andere thema's die uit het onderzoek naar voren kwamen zijn de inhoudelijke informatie die door alle respondenten werden genoemd en de emotionele reacties die werden gegeven (Knapp & Benton, 2006).

Liddicoat & Krasny (2014) hebben oud-deelnemers van twee driedaagse NME-programma's in de VS vijf jaar na hun deelname geïnterviewd. Hieruit blijkt dat de herinneringen aan het NME-programma meerdere functies hebben gehad, namelijk een:

- richtinggevende functie door middel van het aanzetten tot outdoor recreatie en milieubescherming, het opdoen van kennis en het ontwikkelen van sociale vaardigheden;
- sociale functie door met vrienden herinneringen op te halen aan het NME-programma;
- zelfbewustzijn functie ('sense of self') door het bieden van een positieve ervaring die het leven van de deelnemers heeft verrijkt (Liddicoat & Krasny, 2014).

5 Resultaten enquête

Dit hoofdstuk beschrijft de resultaten van de enquête in vier thema's: de betrokkenheid bij natuur en milieu, het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu, de herinneringen aan School in Bos en de invloed van School in Bos. Een volledig overzicht van de enquêteresultaten is opgenomen in bijlage D.

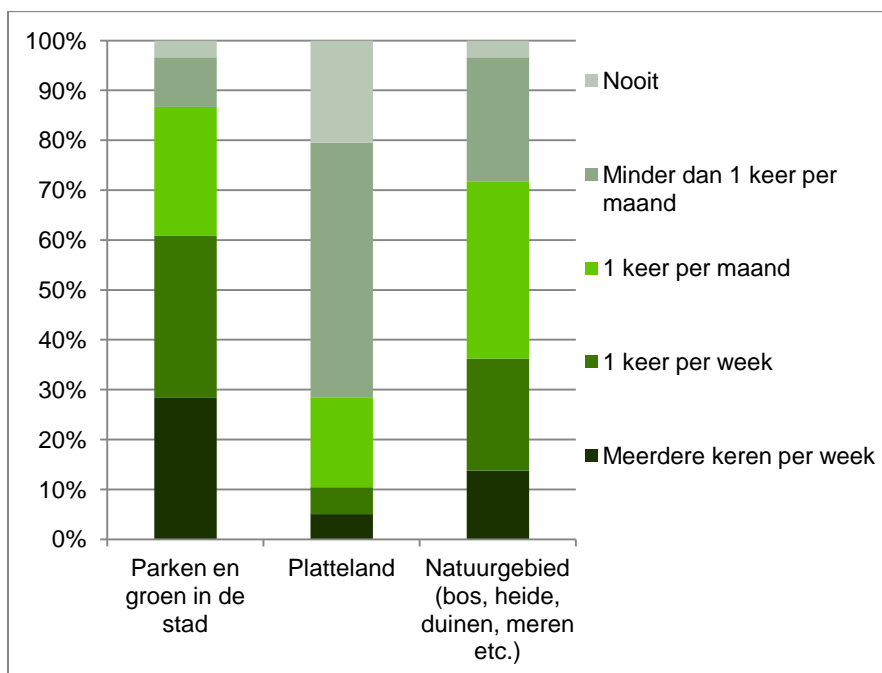
5.1 Betrokkenheid bij natuur en milieu

De betrokkenheid bij natuur en milieu onder de respondenten is groot. Bijna een derde van de respondenten voelt zich zeer betrokken bij natuur en milieu, tegenover 3,5 procent van de respondenten die zich niet betrokken voelt. De betrokkenheid wordt op verschillende manieren geuit. In Tabel 4 worden de vier meest genoemde uitingen van betrokkenheid weergegeven.

Tabel 4: Uitingen van betrokkenheid (n=228)

Uitingen van betrokkenheid	Percentage
Het schoonhouden en opruimen van de omgeving	60,3
Het kopen van producten die rekening houden met natuur en milieu	47,4
Het stemgedrag	41,5
Het bezoeken van natuur	38,9

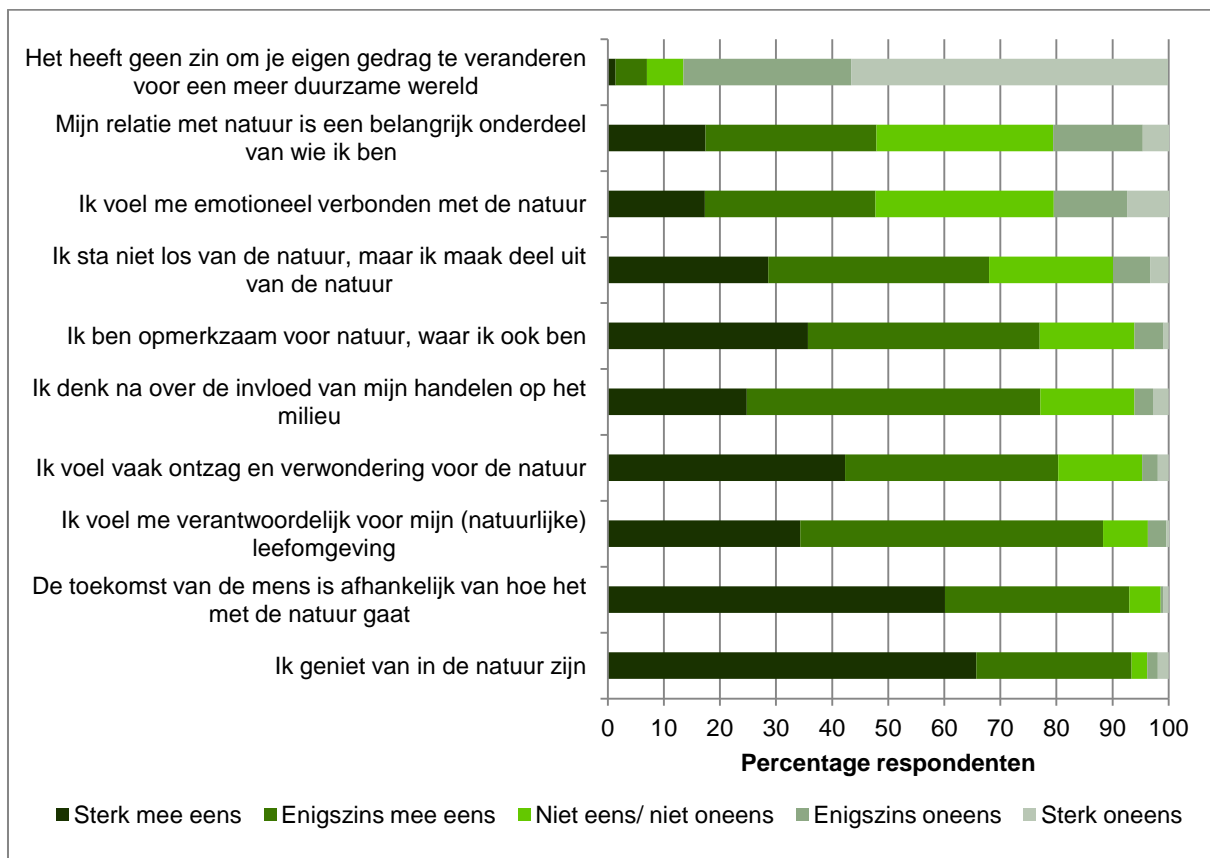
Figuur 6 laat de frequentie van natuurbezoek zien. Natuur omvat, behalve natuurgebieden, ook parken en groen in de stad en het platteland. De respondenten gaan het vaakst naar parken en groen in de stad; 60,8 procent gaat één of meerdere keren per week naar parken en groen in de stad, terwijl dit percentage voor natuurgebieden (36,3 procent) en het platteland (10,4 procent) aanzienlijk lager ligt. *Even ertussenuit en tot rust komen* is voor bijna driekwart van de respondenten een belangrijke reden om natuur te bezoeken. Andere belangrijke redenen zijn *gezelligheid* (51,0 procent) en *het fysiek actief zijn, sporten en avontuur* (43,6 procent).

Figuur 6: Frequentie natuurbezoeken naar type natuur (n=240)

Daarnaast kregen de respondenten stellingen voorgelegd die tot doel hadden om hun natuurverbondenheid en hun gevoel van verantwoordelijkheid ten aanzien van natuur en milieu te meten. Het hoge percentage respondenten dat het eens is met de stellingen wijst op een sterke verbondenheid met natuur⁵ (Figuur 7). Meer dan 90 procent van de respondenten is het eens met de stellingen *Ik geniet van in de natuur zijn* en *De toekomst van de mens is afhankelijk van hoe het met de natuur gaat*, die respectievelijk behoren tot de dimensies natuurervaring en levensopvattingen over de relatie tussen mens en natuur. Ten aanzien van die laatste dimensie, scoort ook de stelling *Het heeft geen zin om je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld* hoog (86,4 procent). Ook het gevoel van verantwoordelijkheid voor de (natuurlijke) leefomgeving is hoog onder de respondenten (88,3 procent).

Met de overige stellingen is ruim driekwart van de respondenten het eens, met uitzondering van de stellingen *Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur* en *Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*. Het relatief hoge percentage respondenten dat het niet eens/niet oneens is met deze stellingen kan mogelijk duiden op een vage vraagstelling. Bovendien is ruim 20 procent het oneens met deze stellingen, dat is ruim 10 procent meer dan bij de andere stellingen.

Figuur 7: Natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu (n=213)⁶

Op basis van een chikwadraattoets kan niet worden aangetoond dat er een significant verschil bestaat in natuurverbondenheid en het gevoel van betrokkenheid bij natuur en milieu tussen mannen en vrouwen, tussen de leeftijdscategorieën en tussen de opleidingsniveaus (Tabel 5, alle p-waarden > $\alpha=0.0042$).

⁵ Evenals het hoge percentage respondenten dat het oneens is met de stelling *Het heeft geen zin om je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld*.

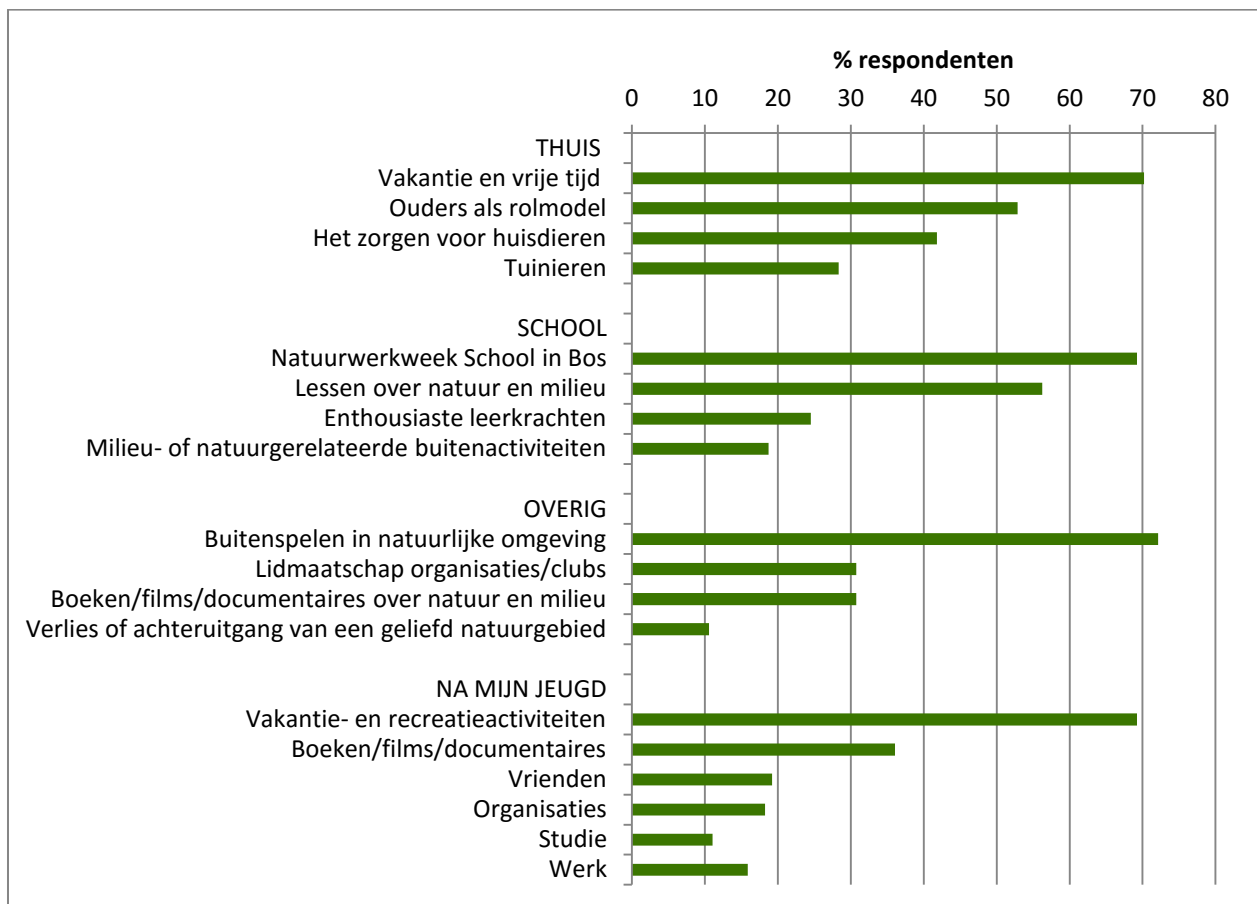
⁶ De stellingen zijn gerangschikt naar het percentage respondenten dat het eens is met de stellingen. De stelling *Het heeft geen zin om je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld* is negatief geformuleerd, waardoor het percentage en de staaf in de grafiek anders geïnterpreteerd moeten worden dan de overige stellingen.

Tabel 5: P-waarden chikwadraattoets⁷

Nr.	Vraag/stelling	Geslacht	Leeftijd	Opleidingsniveau
3	Hoe betrokken voelt u zich bij natuur en milieu?	0.714	0.256	0.892
5	Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur.	0.182	0.083	0.182
5	Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur.	0.626	0.069	0.357
5	Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben.	0.945	0.053	0.633

5.2 Het ontstaan van betrokkenheid bij natuur & milieu

Aan de oud-deelnemers is gevraagd welke factoren in hun ogen invloed hebben gehad op het ontstaan van hun betrokkenheid bij natuur en milieu. Deze factoren zijn ingedeeld in de categorieën JEUGD en NA MIJN JEUGD, waarbij de categorie JEUGD is onderverdeeld in THUIS, SCHOOL en OVERIG (Figuur 8). Uit de enquête blijkt dat in de categorie JEUGD & THUIS vakantie en vrije tijd wordt gezien als de meest invloedrijke factor bij het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu (70,2 procent). Ruim de helft van de respondenten noemt ook het belang van hun ouders in het ontwikkelen van hun betrokkenheid bij natuur en milieu (52,9 procent). In de categorie JEUGD & SCHOOL wordt natuurwerkweek School in Bos het vaakst genoemd als invloedrijke factor, namelijk door 69 procent van de respondenten. In de categorie JEUGD & OVERIG springt het buitenspelen in een natuurlijke omgeving eruit als invloedrijke factor. Na de jeugd spelen voornamelijk vakanties en recreatie een belangrijke rol in het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu.

Figuur 8: Invloed diverse factoren op het ontstaan van betrokkenheid bij natuur & milieu (n=202)

⁷ De keuze voor de drie stellingen wordt toegelicht in 3.4.5 op pagina 21.

Als aanvulling en toelichting op deze vraag benadrukken de oud-deelnemers onder andere het belang van hun ouders, (school)tuinen, veel tijd doorbrengen in de natuur en de ligging van hun school of (ouderlijk) huis vlakbij de natuur. Ten slotte wordt het karakter en een aangeboren liefde voor natuur meerdere keren genoemd als zijnde (mede-) bepalend voor betrokkenheid bij natuur en milieu.

5.3 Herinneringen aan School in Bos

Hieronder worden de resultaten weergegeven van het onderzoek naar de aard en intensiteit van de herinneringen aan School in Bos, gebaseerd op de open vragen in de enquête. De aard van de herinneringen verwijst naar de aspecten van School in Bos die de oud-deelnemers zich herinneren, hun mening over deze aspecten en hun mening over School in Bos in het algemeen. De intensiteit verwijst naar de gedetailleerdheid van de herinneringen. De tabellen geven een overzicht van de meest genoemde aspecten per thema. Deze worden in de tekst geïllustreerd door citaten.

Herinneringen die het eerste naar boven komen

Als de respondenten gevraagd wordt wat het eerst naar boven komt wanneer ze denken aan School in Bos, noemt bijna de helft van de respondenten aspecten van de prehistorische dag of het prehistorische dorp zoals de maaltijd, de leemhutten en het maken van manden. Circa 16 procent denkt het eerste aan (het voeren van) de dieren, voornamelijk de zwijnen.

“Fantastische ervaring waar ik nog lang naar terugverlangd heb! Er was daar een voorlezer die prachtige verhalen vertelde. We leerden allerlei vaardigheden uit de steentijd (graan dorsen, malen, koekjes van bakken... mandjes weven, uilenballen uitpluizen, voor de varkens zorgen). De manier waarop de landhuizen gebouwd waren gaf het gevoel dat je echt in de prehistorie leefde.”

De meest genoemde aspecten worden weergegeven in Tabel 6. Deze tabel laat zien dat een deel van de respondenten een herinnering beschrijft aan een gezellige, hele leuke of leerzame week.

“Dat ik eigenlijk niet wilde omdat ik altijd zo’n heimwee had. Ik zat met mijn broer in de klas en mijn ouders hadden maar geld voor één kind dus ik kwam er goed van af. Dat dacht ik maar, want de directeur van de basisschool meldde dat daar wel een potje voor was. Ik balen maar.....het is mijn allerleukste week ooit geweest. de natuur, de rust, de leemhut, op onderzoek gaan en de hunebedden. Echt geweldig.”

“De leukste werkweek die ik ooit heb gehad! Ik denk er met enorm veel plezier aan terug, ook al is het meer dan 20 jaar geleden.”

“Ik heb een geweldige, leerzame week gehad waarin ik als stadskind voor het eerst heb ervaren hoe het is om de wijde natuur overal om je heen te hebben.”

“Dat het mijn leukste en leerzaamste kamp was gedurende de schooltijd, heel veel geleerd, vaak terug geweest in de omgeving. Dat natuur en mens heel goed samen kunnen gaan en dat we elkaar nodig hebben.”

“Een fantastische week, die ik zo weer over zou willen doen, een met de natuur. Wat ook naar bovenkomt als eerste is een fantastische verhalenverteller Peter. Ik weet zelfs zijn naam nog. Ben nu 30.”

“De spannende verhalen rondom kampvuur, wandelen in de omgeving met een gids die veel dingen wist te vertellen en iedereen wist te interesseren in de omgeving en wat zich daarin afspeelt en de wilde zwijnen die er waren.”

Tabel 6: Herinneringen die het eerste naar boven komen (n=184)

	Percentage
Dieren(corvee)	16,3
Gezellig(heid)	12,0
Prehistorische maaltijd: soep/brood	10,9
Fietstocht	9,8
Heel leuk	9,8
Het gebouw	9,8
Prehistorische hutten	8,2
Verhalen	8,2
Manden maken	7,6
Natuur	6,5
Veldbiologie	6,5
Buiten zijn	6,5
Hunebedden	6,5
Spelen	6,0
Leerzaam	6,0

Locatie en omgeving

Wanneer ze herinneringen beschrijven aan de locatie en omgeving, benoemen veel oud-deelnemers het bos, het gebouw en het prehistorisch dorp (Tabel 7). De locatie en omgeving wordt door velen beschreven als mooi, groen, in de natuur en rustig. Zeven mensen (3,8 procent) schrijven over het spelen in de omgeving. Tevens maken zes mensen (3,3 procent) een vergelijking met de stad.

“Groen, mooi, stil, de vogeltjes in plaats van de auto’s in de stad, de frisse lucht.”

“Prachtige omgeving in het bos, ik had toen nog nooit zoveel bomen bij elkaar gezien als echt stadskind!”

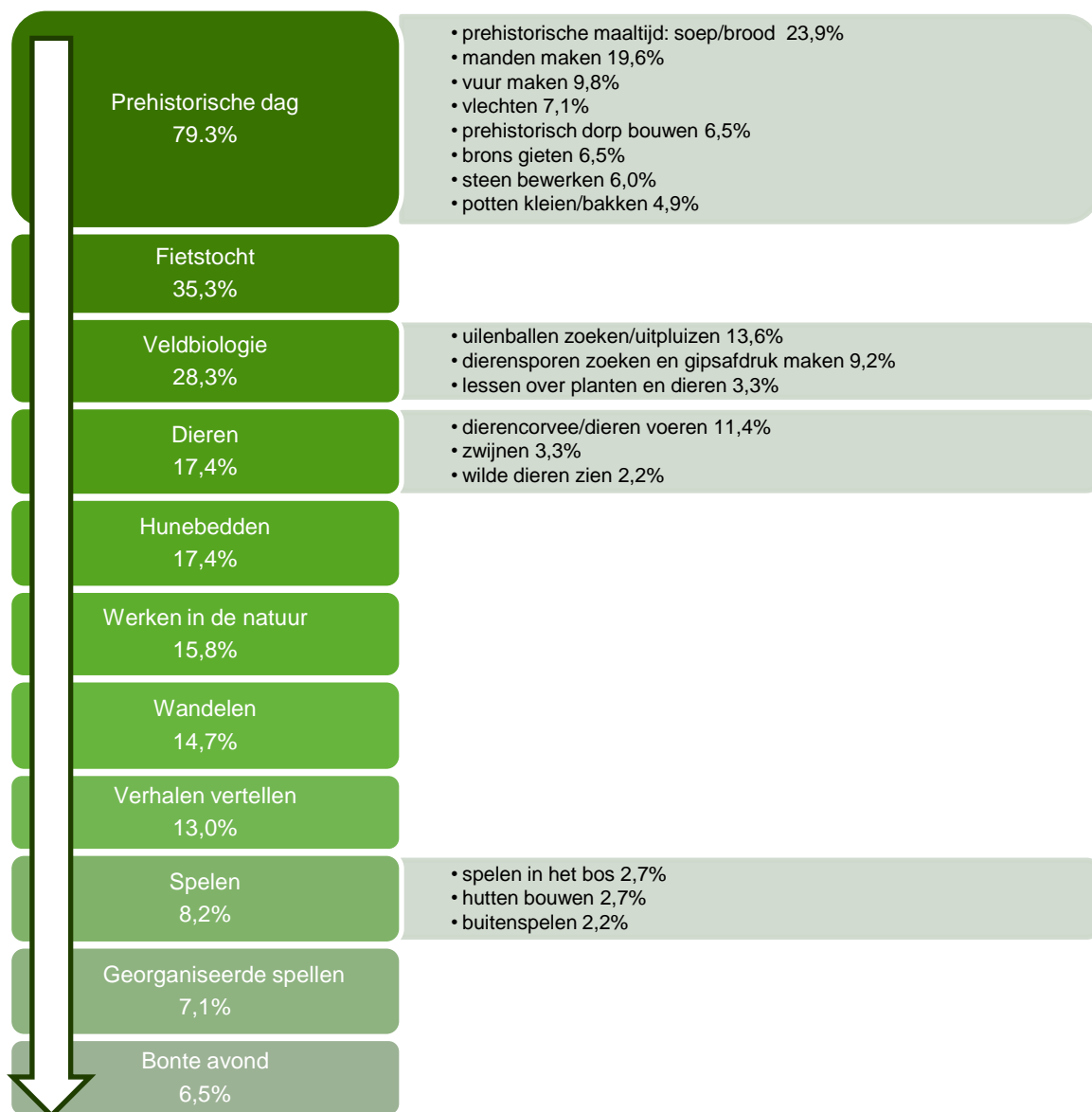
Tabel 7: Herinneringen aan de locatie en omgeving (n=184)

Categorie	Percentage
Bos	37,0
Gebouw	33,2
Mooi	31,5
Natuur	14,7
Groen	13,0
Prehistorie	12,0
Rust/ rustig	7,6
Dieren	7,1

Activiteiten

Als antwoord op de vraag welke activiteiten ze zich herinneren van School in Bos, noemt circa 80 procent van de respondenten activiteiten van de prehistorische dag, zoals het maken van een prehistorische maaltijd (Figuur 9). Daarnaast noemen veel respondenten de fietstocht en activiteiten in de categorie veldbiologie, respectievelijk 35,3 en 28,3 procent van de respondenten. Naast de georganiseerde activiteiten wordt ook het vrij spelen in de omgeving genoemd, bijvoorbeeld het bouwen van hutten in het bos. Circa vijf procent geeft aan zich alle of veel activiteiten te herinneren.

Slechts twee mensen (1,1 procent) geven aan zich niets te kunnen herinneren van de activiteiten. Figuur 9 geeft een overzicht van de meest genoemde activiteiten⁸.

Figuur 9: Herinneringen aan activiteiten (n=184)

Docenten

Het onderzoek laat zien dat de respondenten meer moeite hebben om herinneringen aan de docenten naar boven te halen. Bijna een kwart van de respondenten geeft aan zich niets te kunnen herinneren van de docenten en vijf procent zegt zich weinig te kunnen herinneren. Daartegenover staan ook gedetailleerde en levendige herinneringen, zoals het volgende citaat laat zien.

“Ik zie nog steeds Oom Jan voor me met zijn baard en donkergroene kleding. En zijn fascinerende manier van vertellen.”

Ongeveer 18 procent van de respondenten noemt de verhalen wanneer ze hun herinneringen aan de docenten beschrijven (Tabel 8). Het volgende citaat is dan ook erg typerend.

“Het meest memorabel staan mij de verhalen bij het kampvuur bij.”

⁸ Een deel van de activiteiten zijn ondergebracht in categorieën, namelijk prehistorische dag, dieren, veldbiologie en spelen. Van elke categorie worden alleen de meest genoemde activiteiten weergegeven.

Tabel 8: Herinneringen aan docenten (n=184)

	Percentage
Geen herinnering	23,9
Verhalen vertellen	17,9
Enthousiast	12,0
Vriendelijk/aardig	12,0
Betrokken(heid)	10,9
Jan Wartena	7,6
Kennis/deskundigheid begeleiding	7,1
Gepassioneerd/gedreven/bevlogen	6,0
Weinig/niet veel	5,4

Over hun enthousiasme, vriendelijkheid, betrokkenheid en deskundigheid wordt onder andere het volgende gezegd:

“Ze waren altijd enthousiast over wat ze vertelden, wat dan weer enthousiasme bij de leerlingen opwekte.”

“Ik kan me een docent herinneren. Hij was aardig en maakte grapjes. Hij zei dat hij in Den Haag vaak herkend werd en dat als we hem zouden tegenkomen we hem gewoon gedag mochten zeggen en niet alleen maar moesten wijzen en tegen onze ouders zeggen: "Hij is van Wilhelminaoord"”

“Dat zij goed de geschiedenis konden vertellen van hoe de mens vroeger in harmonie leefde met de natuur t.o.v. nu.”

“Vriendelijke, rustige mensen met heel veel kennis van natuur en cultuur/geschiedenis”

Ervaring

Als antwoord op de vraag *Wat vond u van de natuurwerkweek?* schrijft circa 45 procent dat ze het als heel leuk, geweldig of fantastisch heeft ervaren. Ruim een kwart noemt het een leuke ervaring. Circa vijftien procent van de respondenten schrijft dat ze het leerzaam vonden. Tevens noemt circa vijf procent het een onvergetelijke ervaring (Tabel 9).

“Heel erg leuk! We deden dingen die we nog nooit hadden gedaan, zoals bomen zagen.”

“Super leuk, ik heb nog steeds mijn werkboekje (ben nu 50 jaar).”

“Waanzinnig leuk, heeft een langdurige indruk achtergelaten voor jaren.”

“Ontzettend leuk, één van de leukste "kampen" waar ik ooit op ben geweest. Waarschijnlijk om dat de groep waarmee je gaat al zo hecht is. [...] Echt een hele mooie herinnering:)”

“Ik vond het helemaal geweldig! Heel erg leuk! Ook leerzaam, denk ik, maar dat heb ik zo op dat moment niet ervaren.”

“Geweldig! Een herinnering voor de rest van je leven. We hebben het er nog over.”

“Helemaal geweldig! Zou het nu, 24 jaar later, best nog een keer willen doen.”

“Weet nog wel dat ik het toen leuk vond, maar wat we precies gedaan hebben weet ik niet meer.”

“Ik heb het er erg naar mijn zin gehad en heb er nog vaak met plezier aan terug gedacht. Ik vind het heel bijzonder dat er nu nog steeds kinderen naar toe gaan. Mijn eigen zoon is er ook geweest.”

Tabel 9: Ervaring met School in Bos (n=184)

	Percentage
Heel leuk, geweldig, fantastisch	45,7
Leuk	27,7
Leerzaam	14,7
Onvergetelijk	5,4
Gezellig	4,9
Mooie jeugdherinnering	3,3
Spannend	3,3
Goed	2,7
Negatief	2,2

Zes mensen (3,3 procent) schrijven dat ze het spannend vonden om een week van huis te zijn.

“Leuk, spannend een week van huis/ werd gezien als hoogtepunt van de basisschool.”

Vier mensen (2,2 procent) geven aan dat ze de werkweek negatief ervaren hebben, waarvan twee mensen het saai vonden en één persoon geplaagd werd.

“Beter dan brugklaskamp, maar ik vond er niet heel veel aan. Er was zoveel focus op de prehistorie en daar was ik de hele basisschool lang al mee doodgegoid in het Museon en het Archeon, dus daar zat ik niet op te wachten. Verder herinner ik me heel veel verveling en wachten tot het volgende programmapunt zou beginnen (altijd veel later dan afgesproken). Ik had ook heel vaak natte voeten of stond buiten in de miezerregen op iets te wachten. Er werd bijvoorbeeld ook nooit uitgelegd waarom we allemaal struikgewas moesten omzagen, wij dachten dat het bezigheidstherapie/tewerkstelling was. Het zal vast ook ergens goed voor zijn geweest, maar er werd gewoon gezegd 'Hier ga maar zagen'.”

5.4 De invloed van School in Bos

In de enquête is een open vraag gesteld over het effect dat School in Bos op oud-deelnemers heeft gehad. Voor circa 20 procent van de respondenten is School in Bos vooral een mooie jeugdherinnering of ervaring, waarvan het merendeel geen ander effect benoemt.

“Het heeft geen groot effect gehad op hoe ik nu met de natuur omga maar ik denk er veel aan terug als een leuke tijd.”

“Ik zal er de rest van mijn leven aan terugdenken als een mooie herinnering. Gun dit elk kind om mee te maken.”

Ruim tien procent van de respondenten geeft aan dat School in Bos geen of weinig effect op hen heeft gehad, terwijl nog eens 10 procent het lastig vindt om een effect te benoemen. Daarnaast geeft ongeveer vier procent aan dat zij voor hun deelname al betrokken waren bij natuur en milieu.

“Voor mij meer een geluksgevoelherinnering. Met ouders ook altijd in de natuur in vrije tijd en vakanties. Vledder was daarin een onderdeel, maar niet alles bepalend/veranderend. Ik was niet echt een Haags bleekneusje of stadsmeisje.”

“Op het gebied van natuur niet meer dan ik al interesse had. Eigenlijk was ik als kind altijd al veel buiten en bewust van mijn omgeving met in het bijzonder de natuur.”

“Ik kan me eerlijk gezegd niet voorstellen dat er een direct effect was. Het was een superleuk kamp maar daarna ben ik niet anders naar de natuur gaan kijken. Ik zat al op scouting, en zo'n wekelijks moment in de natuur heeft denk ik veel meer effect dan één keer één week.”

Bijna de helft van de respondenten noemt een effect of mogelijk effect, waarbij het opdoen van kennis over natuur en/of geschiedenis het vaakst wordt genoemd (Tabel 10). Andere effecten die meerdere keren worden genoemd zijn: bewustwording van de natuur, interesse in de natuur en/of de geschiedenis, natuurbezoek, liefde en respect voor de natuur. Daarnaast worden sociale effecten genoemd, namelijk het stoppen van pesten, het ontwikkelen van sociale vaardigheden en het ontwikkelen van een hechtere band met de klas. Voor een enkeling heeft het zelfs invloed gehad op hun werk. Hieronder staan enkele interessante citaten waarin oud-deelnemers het effect beschrijven dat School in Bos op hen heeft gehad.

Tabel 10: Het effect van School in Bos (n=184)

Effecten	Percentage
Mooie jeugdherinnering/ervaring	20,7
Geen effect	11,4
Weet ik niet	9,8
Kennis/ veel geleerd over de natuur en/of de geschiedenis	9,2
Bewustwording van de natuur	6,5
Sociaal effect	3,8
Interesse in de natuur en/of de geschiedenis	3,8
Liefde voor de natuur	3,8
Reeds betrokken voor deelname	3,8
Natuurbezoek	3,3
Blijvende herinnering	3,3
Stad (stadskind, vergelijking met de stad)	3,3
Positief/ goed effect (zonder effect te benoemen)	2,7
Respect voor de natuur	2,7
Andere kijk op/ in de natuur	2,2
Weinig/ niet veel effect	2,2

“Veel geleerd over de prehistorie, voor het eerst lange fietstocht gemaakt, anders dan in ons gezin toen focus op omgeving en natuur.”

“Een hele goede want ik werd niet meer gepest ik was eindelijk een keertje weg en vrij en leerde er ook nog heel veel van.”

“Ik heb meer over de natuur geleerd en ben erna meer in bossen gaan buitenspelen.”

“Het heeft mij het besef gegeven dat niet alles snel moet. De natuur gaat zo snel als ze zelf wil en daar zouden we allemaal iets meer naar mogen luisteren.”

“Het heeft mij niet specifiek op milieugebied veranderd maar toch wel een aanpassing gemaakt in je kijk naar de natuur.”

“Best veel [effect] denk ik. Ik heb een eigen moestuin, ben gek op gevlochten hekjes gebruik de techniek ook in mijn tuin.”

“Het bevestigde voor mij al mijn voorliefde voor de natuur. Daarnaast konden we allemaal stoere dingen doen, die wij niet als stadse jongens konden uitvoeren, zoals hutten maken.”

“Ik heb ervaren dat je met producten uit de natuur heel veel kan doen en dat de lucht daar zoveel gezonder is dan in de grote stad.”

“Dat ik als stadskind meer naar het bos toe wilde.”

“Dat ik toendertijd meer naar de natuur ben gaan kijken en dat nog steeds doe”

“Dat ik met andere ogen naar dieren, mensen en natuur ben gaan kijken. En dat ik linzensoep nu wel lekker vond :)”

“Dat ik als stadskind heb ervaren en leren waarderen hoe het is om midden in de natuur te staan.”

“Door deze ervaringen ben ik het groen in gegaan.”

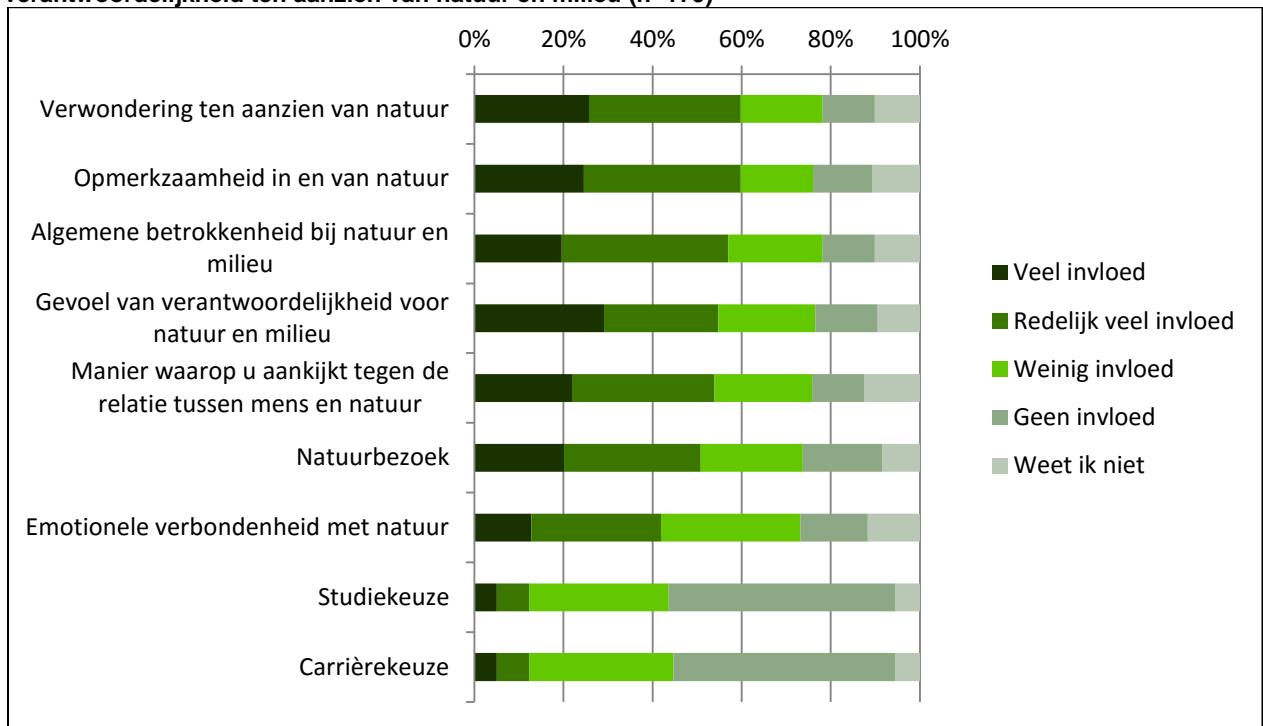
Drie mensen (1,6 procent) noemen een negatief effect, waarvan één oud-deelnemer het woord jeugdtrauma gebruikt. Een andere oud-deelnemer stelt:

“Mijn houding tegenover de natuur en het platteland is negatiever geworden, omdat het vaak saai was. Het programma stond helemaal vast en wat wij in die week gedaan hebben lijkt helemaal niet op wat ik van vrienden hoor die op het platteland zijn opgegroeid. Het was allemaal zo massaal. Ik heb niet veel geleerd over de natuur of van de natuur genoten.”

Daarnaast is de respondenten gevraagd of School in Bos in hun ogen invloed heeft gehad op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid ten aanzien van natuur en milieu. Figuur 10 geeft een overzicht van hun percepties. Hieruit blijkt dat School in Bos het meeste invloed heeft gehad op hun verwondering en opmerkzaamheid in en van de natuur: ongeveer 60 procent denkt dat School in Bos hierop invloed heeft gehad. Daarnaast denkt meer dan de helft van de respondenten dat School in Bos invloed heeft gehad op hun algemene betrokkenheid bij natuur en milieu, gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu, natuurbezoek en manier waarop ze aankijken tegen de relatie tussen mens en natuur. Het percentage respondenten dat veel invloed toekent aan School in Bos is bij alle bovenstaande aspecten meer dan twintig en het hoogst bij het gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu (29,1 procent).

Ten aanzien van de emotionele verbondenheid met natuur is de invloed van School in Bos kleiner: circa 44 procent van de respondenten denkt dat School in Bos hierop invloed heeft gehad. School in Bos heeft relatief weinig invloed gehad op de studie- en carrièrekeuze van respondenten: circa twaalf procent van de respondenten denkt dat School in Bos hun studie- of carrièrekeuze heeft beïnvloed.

Figuur 10: De invloed van School in Bos op verschillende aspecten van natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid ten aanzien van natuur en milieu (n=179)

De mogelijkheid om opmerkingen te plaatsen wordt deels gebruikt voor een reflectie op de invloed van School in Bos, waarbij sommigen hun vraagtekens plaatsen bij de invloed van een eenmalige werkweek. Zij wijzen hierbij ook op de invloed van andere factoren.

“Leuk om terug te denken aan die tijd. Vraag me af of je kunt stellen dat mensen anders tegen natuur aankijken door 1 werkweek. Lijkt mij dat dit wordt gevormd door een geheel aan ervaringen.”

Daarnaast wordt veelvuldig een oproep gedaan om School in Bos te behouden, in de hoop dat veel Haagse kinderen in de toekomst de natuurwerkweek kunnen beleven.

6 Resultaten interviews

Dit hoofdstuk beschrijft de resultaten van de interviews die zijn afgenomen met oud-deelnemers van School in Bos. Tijdens de interviews hebben zij herinneringen opgehaald aan ervaringen met natuur en milieu die zij in hun leven hebben gehad, waaronder School in Bos. Deze ervaringen zijn tijdens het interview genoteerd op een tijdlijn die de levensloop van de respondent weergeeft. Tevens is de respondent gevraagd naar zijn percepties over de invloed van deze ervaringen op zijn betrokkenheid bij natuur en milieu. De respondent kon vervolgens aan het einde van het interview die ervaringen markeren die volgens hem hierin het sterkst hebben doorgewerkt. De respondent is ook gevraagd welke plaats School in Bos heeft ingenomen in het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu. Sommige respondenten konden niet aangeven hoe hun betrokkenheid bij natuur en milieu is ontstaan. Daarom hebben zij ervaringen gemarkeerd die voor hen belangrijk of leuk waren, los van een mogelijke invloed op hun betrokkenheid bij natuur en milieu.

In paragraaf 6.1 wordt van iedere respondent de tijdlijn besproken tezamen met de herinneringen en percepties. Zo ontstaat per respondent een helder overzicht van het geheel van ervaringen met natuur en milieu en de relatieve invloed van deze ervaringen op betrokkenheid bij natuur en milieu. Paragraaf 6.2 bevat een synthese, uitgesplitst naar de invloed van School in Bos, de basisschool, thuis en omgeving, de middelbare schoolperiode en de periode na de middelbare school.

De acht respondenten zijn geboren tussen 1961 en 1991 en allemaal in meer of mindere mate betrokken bij natuur en milieu. Zes respondenten zijn werkzaam als leerkracht in het basisonderwijs, waarvan vijf respondenten als kind of tiener én als leerkracht aan School in Bos hebben deelgenomen. Dit hoofdstuk beschrijft alleen hun jeugtherinneringen aan School in Bos en laat hun ervaringen van School in Bos als leerkracht buiten beschouwing. De respondenten die als leerkracht aan School in Bos hebben deelgenomen worden in het bijschrift van de tijdlijn aangeduid met een*.

6.1 Herinneringen aan en percepties over de invloed van ervaringen

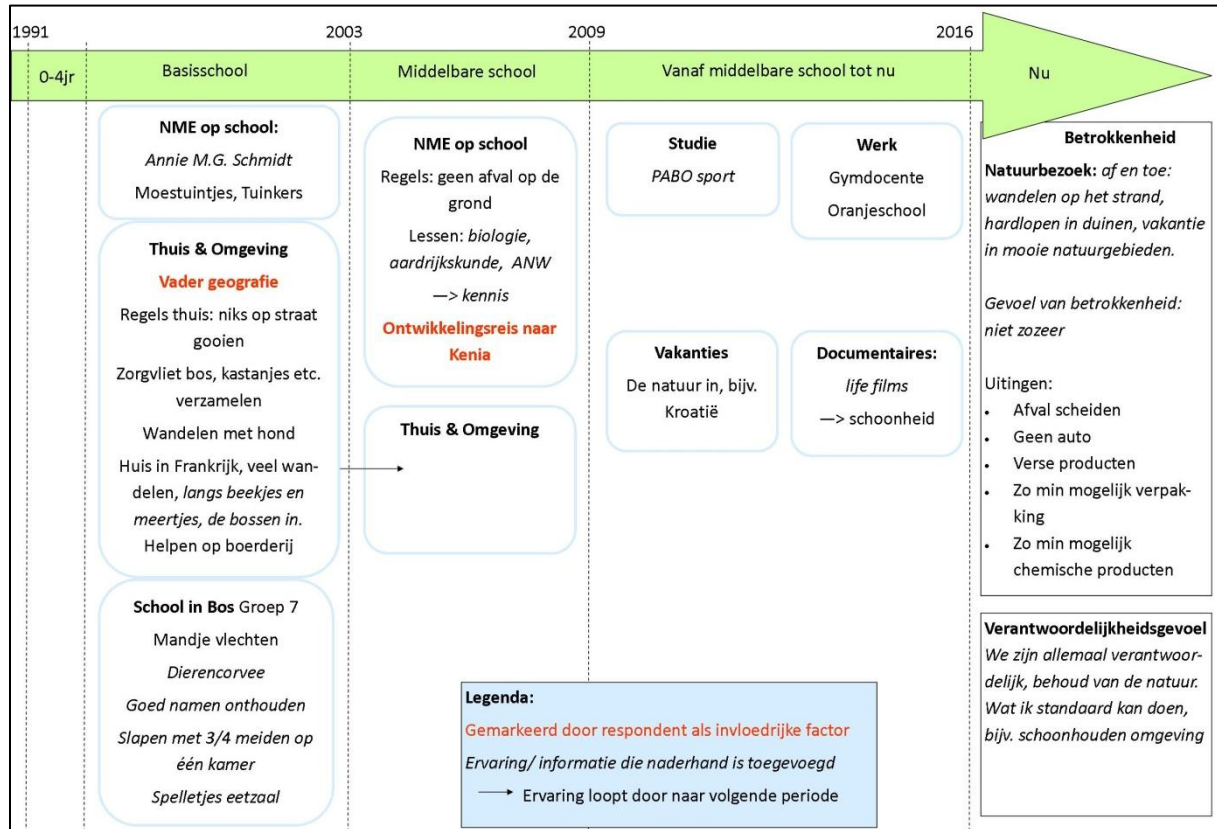
De respondenten worden in dit hoofdstuk in de volgorde van jong tot oud beschreven en aangeduid met hun geboortjaar. Iedere beschrijving begint met een weergave van de tijdlijn. De tijdlijn bevat een compleet overzicht van alle ervaringen met natuur en milieu waarover de respondent tijdens het interview heeft verteld, terwijl in de tekst alleen die herinneringen worden beschreven die vanwege de aard en/of intensiteit hiertoe aanleiding geven. De citaten geven een indruk van de aard en intensiteit van de herinneringen. Soms geeft het citaat de dialoog weer tussen de respondent en de interviewer (I=interviewer). De betrokkenheid van de respondenten is af te lezen in de tijdlijn en wordt niet in de tekst besproken. In de legenda van de tijdlijn staat hoe de gemarkeerde woorden geïnterpreteerd moeten worden, als invloedrijke, belangrijke of leuke ervaring.

Iedere beschrijving van de herinneringen en percepties van een respondent is als volgt opgebouwd:

- Weergave van de tijdlijn
- School in Bos
- Basisschool
- Thuis en omgeving
- Middelbare schoolperiode
- Periode na de middelbare school
- Omvattend: dit bevat de reflectie aan het einde van het interview op de (relatieve) invloed van ervaringen.

Het hoofdstuk sluit af met een vergelijking tussen de interviews en de enquête.

6.1.1 Respondent '91

Figuur 11: Tijdljn respondent '91*

School in Bos

Hoewel het voor respondent '91 relatief kort geleden is, kan ze zich weinig herinneren van School in Bos. Ze vertelt dat ze zich het maken van een mandje kan herinneren, maar alleen omdat ze het mandje nog heeft. Ook toen ze als leerkracht Wilhelminaoord bezocht kwamen er weinig herinneringen naar boven, afgezien van dierencorvee en dat docent Henk zo goed namen kon onthouden.

“O ja dat [docent die goed namen kon onthouden] was blijkbaar van dit kamp. Ik ben op heel veel kampen geweest dus het loopt bij mij ook allemaal een beetje kriskras door elkaar.”

Later noemt ze nog het slapen met drie of vier meiden op een kamer en het spelen van spelletjes in de eetzaal. Ze kan zich niet herinneren of ze de werkweek leuk vond en daarom denkt ze dat het geen invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu. Bovendien denkt ze dat iets wat dagelijks aanwezig is, zoals school en ouders, meer invloed heeft dan een kamp van één week.

Basisschoolperiode

Respondent '91 kan zich over het algemeen weinig herinneren van de basisschoolperiode, maar ze geeft aan dat ze geen goed geheugen heeft. Ze kan zich goed voor de geest halen hoe de basisschool eruit zag, maar het is onduidelijk of dit komt doordat ze er later nog is geweest. Ze weet niet of ze lessen over natuur en milieu heeft gehad of dat ze met de klas naar buiten is geweest. Wel kan ze zich herinneren dat ze in de kleuterklas tuinkers ging kweken en moestuintjes had naast het gebouw. Ze denkt niet dat de basisschool invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu en noemt als mogelijke verklaring dat ze al veel met haar ouders op dit vlak deed.

Thuis en omgeving

Respondent '91 vertelt dat haar ouders veel belangstelling hadden voor natuur en milieu, wat grotendeels voortkwam uit het vak van haar vader, geografie. Met haar moeder en hond maakte ze wandelingen door het bos.

“Een heel mooi bos ... Daar moet je echt bij een boswachter naar binnen en daar gingen we dan wel kastanjes, eikels en weet ik niet wat verzamelen. Dat heb ik wel heel veel gedaan vroeger. Van die mooie herfstbladeren verzamelen en laten drogen.”

Haar ouders hadden een vakantiehuis in Frankrijk, waar ze veel schoolvakanties doorbracht en waar een boomgaard met fruitbomen was. Ze ging daar heel veel wandelen, “langs beekjes en meertjes, de bossen in”. Toen ze jong was, hielp ze daar ook mee op de boerderij, wat ze altijd leuk maar ook wel spannend vond met die grote beesten.

Middelbare schoolperiode

Respondent '91 noemt de lessen biologie, aardrijkskunde en algemene natuurwetenschappen, waaruit ze haar kennis heeft gehaald. Ze denkt dat dit invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, omdat het haar bewust heeft gemaakt van de gevolgen van milieuvervuiling.

“Daar heb je het toch ook over de dingen die op dit moment spelen. Dat een walvis dood op het strand ligt, vol met plastic zakken, een olieramp op zee, dat bespreek je daar wel. ... Nou dat je bewust van de gevolgen wordt. Dat je weet dat als ik dus die plastic zakken in de zee gooi, dan is dit wat er kan gebeuren.”

Daarnaast heeft ze tijdens de middelbare school een ontwikkelingsreis naar Kenia gemaakt om daar scholen op te bouwen. Ze realiseerde zich daar wat het betekent als er geen goede afvalverwerking is en iedereen afval op straat gooit. Respondent '91 denkt dat haar ervaringen thuis de meeste invloed hebben gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, voornamelijk op haar milieubewustzijn. Dit is deels een kwestie van gewenning, bijvoorbeeld ten aanzien van het scheiden van afval. Daarnaast besprak ze met haar vader de milieuvraagstukken die aan bod kwamen met aardrijkskunde. Ze denkt dat ze hierdoor misschien anders tegen milieuproblemen aankijkt en milieubewuster is dan een ander. Op de vraag hoe die andere kijkt haar gedrag heeft beïnvloedt, antwoordt ze dat ze zelf geen auto heeft en in haar koopgedrag rekening houdt met het milieu.

Periode na de middelbare school

Als ervaring met natuur en milieu uit de periode na haar jeugd noemt ze natuurfilms als Life, die verwondering over de natuur bij haar oproepen. Ze denkt niet dat het invloed heeft op haar huidige betrokkenheid bij natuur en milieu, omdat ze van mening is dat ze er vanuit hier weinig mee kan doen.

“Bizar hoe de natuur werkt, ... alleen al het idee dat de boom in de winter zijn blaadjes verliest omdat het anders niet kan leven ... Het heeft in principe geen hersenen maar toch doet het al die dingen. Dat is magisch eigenlijk wel gewoon, wat de natuur met zichzelf doet. ... Voor zuurstof heb je eigenlijk wel heel veel bomen nodig, dat bedenk je je dan wel. Dat je dan weer meer over de natuur nadenkt. Dat je hoort van bepaalde rassen zijn er maar zoveel, dat je denkt ojee zonde als dat er niet meer zou zijn.”

Omvattend

Ze noemt als meest invloedrijke factoren haar vader en de reis naar Kenia. Ze denkt dat vooral die combinatie belangrijk is geweest.

“Omdat dit is wat je leert en vervolgens zie je hier wat nou het gevolg is van wat je geleerd hebt. Hoe ziet het er dus uit als we dat niet doen. Omdat je dan denkt dat wil ik eigenlijk niet, dus dan ben je heel bewust van wat ben ik nou aan het doen en waarom.”

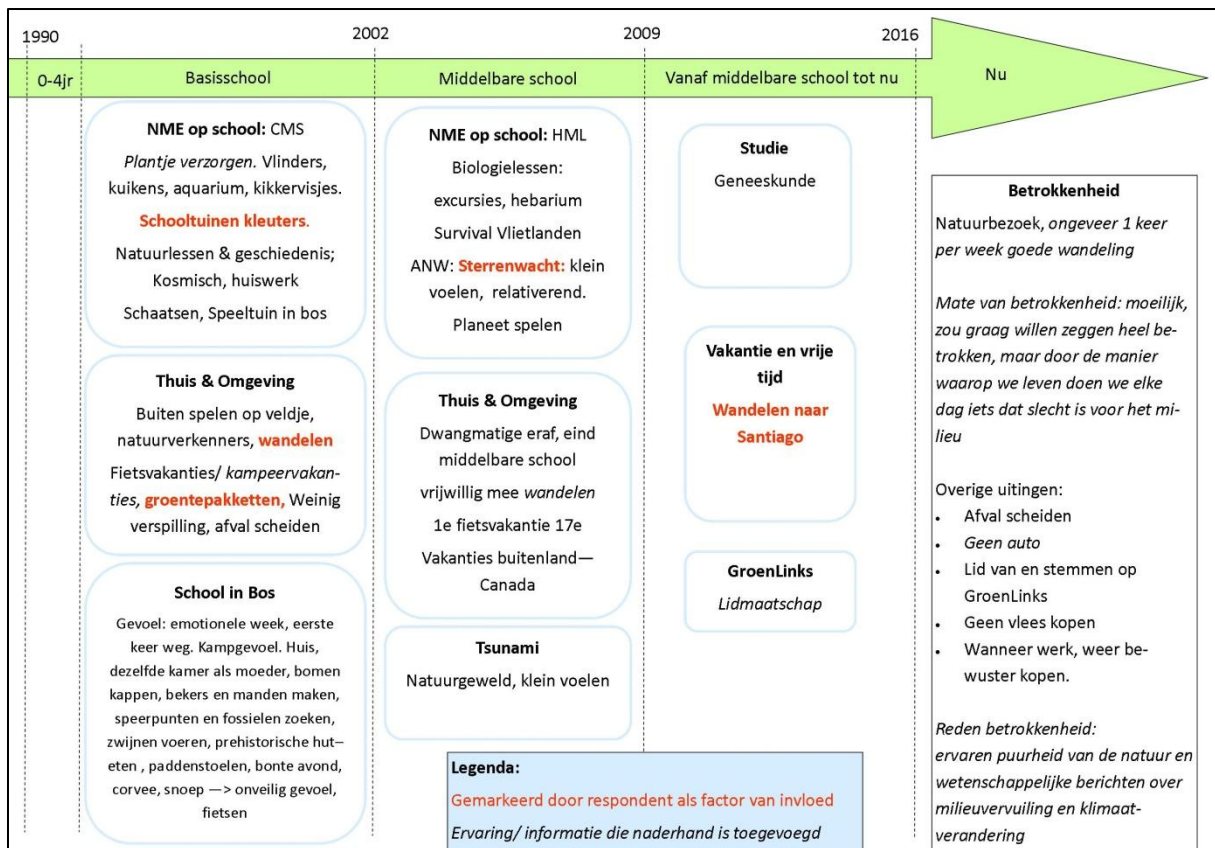
School in Bos heeft volgens haar geen invloed gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu.

6.1.2 Respondent '90

School in Bos

Respondent '90 kan zich de activiteiten en de locatie van School in Bos goed herinneren.

“We hebben varkens gevoerd. ... alles wat over was, ging in één grote bak inclusief servetten, en dat aten de varkens op. ... er waren van die prehistorische huizen of hutten gebouwd op het terrein en daar gingen we dan een prehistorische maaltijd eten, gewoon soep met een broodje en dat kreeg je allemaal in zo'n beker. ... Voor mijn gevoel was het echt enorm allemaal. Met die varkens aan de linkerkant volgens mij en dan ook een paadje eromheen, een boomstam waar je in kon klimmen ook, echt wel je laarzen nodig ook, het was een beetje modderig allemaal.”

Figuur 12: Tijdlijn respondent '90

Het was voor haar de eerste keer dat ze langer van huis was, waardoor het een emotionele week was. Ondanks de tegenstrijdige gevoelens die ze die week had, kijkt ze nu positief terug op School in Bos.

“Ja ook wel gewoon leuk om naar mezelf te kijken en naar dat moment. Die tegenstrijdigheid van aan de ene kant heel graag boos willen zijn en gewoon boos willen blijven en tegelijkertijd denken o maar het is zo leuk. Ook voor het eerst met muziek ... Met kaskrakers als que si, que no. ... Het heeft gewoon heel veel herinneringen voor mij van de eerste feesten, bonte avond, het samen stom vinden dat we moeten werken in het bos. Ja heel leuk wel juist, ondanks dat ik allemaal dingen stom vond.”

Basisschool

Respondent '90 kan zich nog veel herinneren van de basisschool, zoals het verzorgen van een plant.

“ [Het doekje] moest je op een bepaalde manier opvouwen, hilarisch, met vier punten naar binnen en dan nog een keer en dan moest je de tafel schoonmaken en het kledje neerleggen en dan het plantje erop. 's Ochtends moest je het plantje dan weer opruimen en dan moest je je tafel weer stoffen. ... In de lente weet ik nog wel de geur van Hyacinten. We hadden ook altijd wel veel bollen.”

Daarnaast heeft ze leuke herinneringen aan de kuikens, kikkervisjes en vlinders in school.

“Ik vond zeker die kuikens onwijs leuk. We mochten ze er ook wel eens uithalen. ... Die vlinders ook. Elke dag gingen we dan toch allemaal even kijken of die poppen al uit waren. Hetzelfde met de kikkervisjes ook. Die is groot, die is groot.”

De schooltuinen in de kleuterklas vond ze ook leuk, mede doordat ze de groenten en bloemen mee naar huis mocht nemen. Ze vond het heel leuk dat ze de eerste les een paadje moest stampen. Ze herinnert zich ook dat ze daar les kreeg over bijen en zelf honing mocht maken en proeven. Het vak 'kosmisch' in de bovenbouw was niet haar favoriete vak omdat ze daarvoor huiswerk moest maken.

“Daar gingen we meer dingen leren over natuur ... Maar ook qua inrichting van het land, met terpen en hoe zag Drenthe eruit, allemaal dat soort dingen. Een combinatie van geschiedenis en natuur.”

Thuis en omgeving

Respondent '90 speelde in haar jeugd met vriendjes en vriendinnetjes veel binnen, maar werd door haar moeder gestimuleerd om iedere dag buiten te spelen.

“Dus we gingen wel elke dag als het een beetje redelijk weer was naar het speeltuintje bij het open veld. En ik weet dat ik ook heel lang, zeker in de zomer en de lente, ging ik met mijn buurjongen ... elke avond voetballen op het veld, 's avonds na het eten.”

Ze vertelt ook dat ze tot groep vijf deelnam aan de Natuurverkenners, maar dat vond ze niet leuk. Ze wilde niet wandelen maar moest van haar ouders bijna elk weekend mee wandelen. Ook de kampeer- en fietsvakanties in Nederland met haar ouders vond ze destijds “rampzalig”, want ze wilde graag naar het buitenland op vakantie. Terugblikkend op deze vakanties denkt ze dat ze het ook wel erg naar haar zin heeft gehad. De belangstelling van haar ouders voor natuur en milieu uitte zich ook in het streven naar weinig verspilling en het bestellen van groentepakketten bij de biologisch dynamische winkel, wat ze als kind niet kon waarderen.

“Daar kun je groentepakketten bestellen en fruitpakketten en dan krijg je dus elke week knolselderij, koolrabi, aardperen en allemaal van dat soort dingen waarvan je als kind denkt nee ik wil patat.”

Middelbare schoolperiode

Tijdens de middelbare school was ze niet meer verplicht om mee te gaan wandelen en dat heeft ze ook niet meer gedaan, totdat ze aan het einde van de middelbare school weer vrijwillig mee wilde.

“Juist doordat ze mij heeft vrijgelaten, ... dat ik al die dingen waarvan ik nu denk leuk zeg om met je kinderen te doen, dat ik dat toen ook begon te vinden. ... Eigenlijk is het best wel lekker om naar buiten te gaan, dus ik denk dat dat de grote omslag is geweest.”

Tevens ging ze in deze periode wel naar het buitenland op vakantie, bijvoorbeeld naar Canada.

“Dat was de meest fantastische reis die ik ooit gemaakt heb. ... In Canada is het nog groter, nog blauwer, nog meer wilde dieren. Daar kan je walvissen en beren spotten.”

Ze noemt het hilarisch dat haar eerste vakantie met vriendinnen een fietsvakantie was.

Respondent '90 vond biologie het leukste vak op de middelbare school, maar ze was voornamelijk geïnteresseerd in de biologie van het menselijk lichaam. Het maken van een herbarium en de excursie naar de duinen om bodemonsters te nemen vond ze leuk. Het bezoek aan de sterrenwacht met het vak algemene natuurwetenschappen vond ze zeer indrukwekkend.

“Dan zoomden ze helemaal uit, van een cel in een blad en dat werd steeds uitgezoomd en uitgezoomd totdat je weet ik hoeveel lichtjaren verder weg zat en zo dat heelal ... in keek en echt dacht wow we zijn zo niks. Ook weer zo'n ervaring, heel relativerend, wat doet het er eigenlijk toe, maar dat kan als negatief gezien worden maar dat was het niet juist. Super bijzonder dat wij hier zijn.”

Respondent '90 vertelt ook over de cultuur die op het Haags Montessori Lyceum heerste en hoe haar dat wellicht gevormd heeft. Ze heeft zelf voor deze school gekozen.

“Dat is een beetje een links bolwerk van allemaal... Ik had daar alleen maar vrienden die vegetariër waren, allemaal ouders die SP, GroenLinks, allemaal heel betrokken. ... Kijk als al je vrienden het super stom vinden dat jij die vieze McDonald's burger eet, ik was trouwens zelf ook vegetariër ... maar dat vormt je op een bepaalde manier wel, dat je daar ook gewoon bij wil horen. Dat je dat dus ook steeds meer begon te vinden ook.”

Daarnaast vertelt respondent '90 over haar eerste echte ervaring met natuurgeweld, de tsunami.

“Ik vond het heel indrukwekkend dat de aarde zomaar dingen kan doen waar je gewoon totaal geen invloed op hebt. ... Ik vond het ook heel mooi tegelijkertijd ... dat het hele land voor iets ging strijden.”

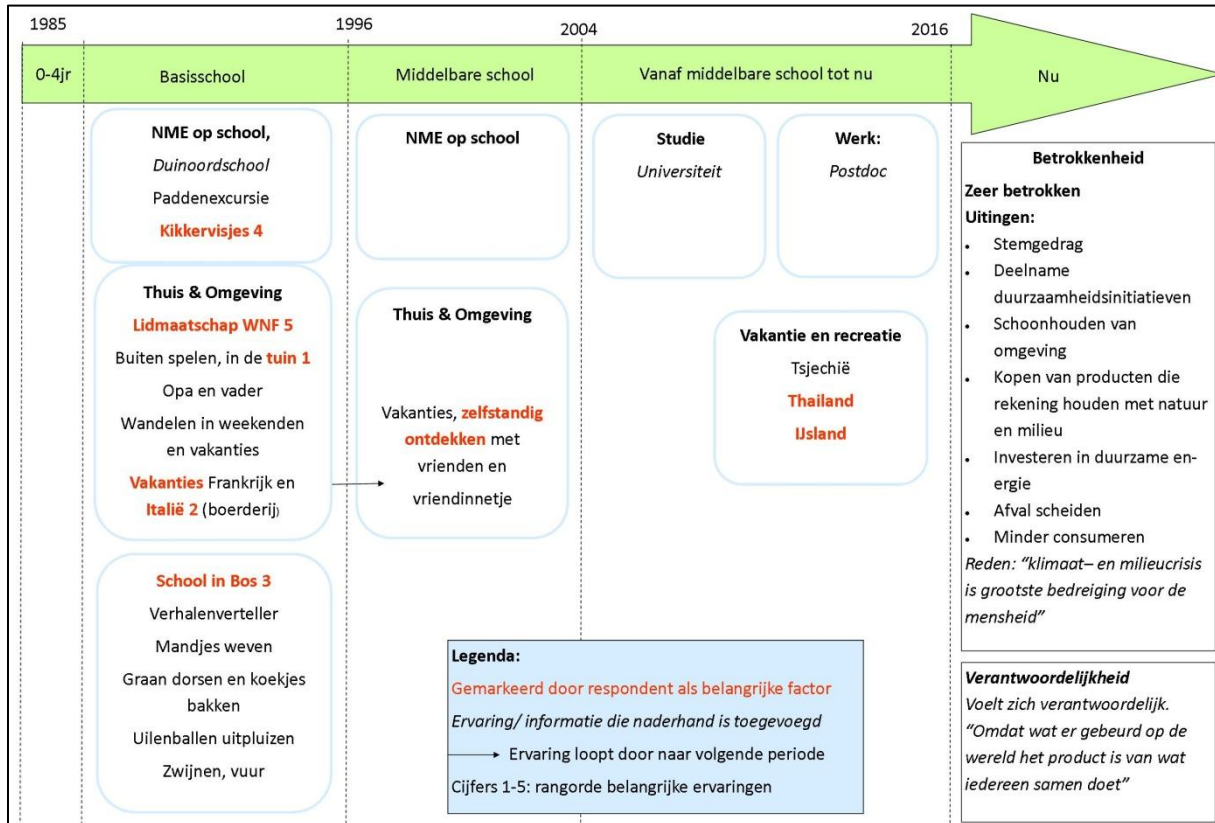
Periode na de middelbare school

Respondent '90 vertelt over “de grootste natuurtrip” van haar leven: wandelen van de Franse grens naar Santiago, wat voor haar een fantastisch, bijzondere en zware ervaring is geweest.

Omvattend

Ze denkt dat haar ouders de meeste invloed hebben gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, want zij hebben ervoor gezorgd dat buiten zijn en groen, biologisch en gezond eten normaal voor haar is. Ze denkt dat misschien ook de schooltuinen invloed hebben gehad, omdat het haar mogelijk bewust heeft gemaakt van de oorsprong van ons voedsel. Daarnaast is het bezoek aan de sterrenwacht een invloedrijke ervaring geweest. Een andere invloedrijke ervaring was de wandeling naar Santiago, waar ze een sterk gevoel van eenheid met de natuur heeft ervaren. Ze denkt dat School in Bos geen invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, omdat ze denkt dat “dingen die altijd gebeurden” meer van invloed zijn geweest dan een keer op kamp.

6.1.3 Respondent '85

Figuur 13: Tijdlijn respondent '85

School in Bos

De mooiste herinnering aan School in Bos is voor respondent '85 het spannende verhaal van de "ontzettend goede verhalenverteller". De werkweek in Wilhelminaoord was voor hem een dierbare ervaring, omdat het aansloot bij zijn interesses.

'85: "Het was fantastisch dat het kon. Ik vond het zo leuk dat wij mijn moeder hadden overtuigd om ons af en toe mee terug te nemen daar naar die streek. Dat was echt een hele dierbare ervaring."

I: "Wat maakte het zo dierbaar voor jou?"

'85: "Nou dat er heel veel te ontdekken was. Het was allemaal precies op mijn interessegebied. Dieren, natuur en biologie, dingen maken en uitpluizen en ook een beetje de geschiedenis natuurlijk, want die huizen waren gebouwd in een soort prehistorische stijl en dat verhaal was ook een prehistorisch griezelverhaal."

Hij kan niet zeggen of School in Bos invloed heeft gehad op zijn betrokkenheid bij natuur en milieu, want hij was al iemand die dat soort dingen leuk vond.

"Ik vond het fantastisch. Het is één van de weinige herinneringen van de basisschool die echt is bijgebleven. ... Ik was een kind die dit soort dingen leuk vond. Ik weet niet wat het begin daarvan was."

Basisschool

Respondent '85 kan zich geen lessen of excursies op het gebied van natuur en milieu herinneren. Wel herinnert hij zich dat hij zelf actief was op dit gebied. Zo had hij voor zijn klas een lidmaatschap van het Wereld Natuur Fonds geregeld, waarvoor hij inzamelingsacties organiseerde. Tevens organiseerde hij een quiz en excursie over padden en nam hij kikkerdril mee naar school.

"Toen had ik een quiz gemaakt over padden en had ik een excursie georganiseerd voor klasgenootjes naar die vijver. Om van alles over padden uit te leggen en veel padden in een emmer te doen en ze later weer terug te zetten. Ik nam ook vaak kikkerdril mee naar school ... dan broedden we die uit in de klas, zodat mensen konden zien hoe ze in kikkertjes veranderden. Als ze dan groot waren, dan zetten we ze weer uit op de plek waar we ze hadden gevonden."

Daarnaast herinnert hij zich de schooltuinen. Dit betreft een geholpen herinnering⁹. De schooltuinen vond hij leuk, maar tegelijkertijd verwarrend omdat hij maar één stapje van het proces zag.

Thuis en omgeving

Respondent '85 speelde veel buiten, vooral in de tuin. Hij had een eigen moestuin, bouwde hutten en zocht veel naar planten en dieren.

"Ik had zelf in de achtertuin een enorm stuk omgeploegd en daar plantte ik van alles wat ik in de bijkeuken vond. ... Ik had een keer een hele goede hut gebouwd en daar had ik een vuurplaats bij gemaakt. ... Dan ging ik zelf hout sprokkelen en bakte ik popcorn boven een open vuur."

Respondent '85 zegt dat zijn interesse in planten en dieren gevoed is door zijn opa en vader, die veel vertelden over planten en dieren. Zijn vader was bioloog en ook zijn opa was gefascineerd door dieren. Hij kon bijvoorbeeld "150 soorten hommels benoemen". Respondent '85 vertelde dat hij zelf ook heel nieuwsgierig en leergierig was op dit gebied.

"Ja en ik had ook wel een oog voor de details om een plantje te zien dat opviel of een diertje wat ergens bewoog. Ik was heel goed in diertjes vangen. ... Ik was erg nieuwsgierig dus ik wou altijd dingen ontdekken en erover leren. Ik onthield ook alles wat verteld werd. Nog steeds als we op een wandeling gaan zijn er veel dingen die ik herken en waar ik wat over kan vertellen."

Respondent '85 koestert mooie herinneringen aan de vakanties op de boerderij van zijn opa in Italië.

"Heerlijk. In Italië was de mooiste plek ter wereld. Je kon bijna alles eten wat daar groeide. Dat was fantastisch. Allerlei kruiden, tamme kastanjes, paddenstoelen die je kon plukken, aardbeienbomen, dat zijn van die kleine stekelige rode vruchtjes, heel veel bramen."

Hij kan wederom niet zeggen of deze ervaringen invloed hebben gehad op zijn betrokkenheid, of omdat hij dit deed omdat hij betrokken was. Ze waren wel een "bron van veel plezier".

Middelbare schoolperiode

De vakanties in Italië hebben zich tijdens de middelbare school voortgezet, waarbij respondent '85 meer zelfstandig op ontdekking ging in het bos, bijvoorbeeld op zoek naar laurierbomen. Respondent '85 kan zich niks herinneren van de middelbare school wat betreft natuur en milieu, afgezien van biologie maar hij denkt dat dit slechts een klein beetje met natuur en milieu te maken heeft. Hij vertelt dat hij in deze periode vooral met andere zaken dan natuur en milieu bezig is geweest, waardoor hij van mening is dat deze periode zijn betrokkenheid bij natuur en milieu negatief heeft beïnvloed.

Periode na de middelbare school

Respondent '85 vertelt dat hij een aantal prachtige reizen heeft gemaakt, waarbij hij echt de natuur in is geweest. Ook is hij in deze periode milieubewuster gaan leven.

Omvattend

Respondent '85 kan niet zeggen of bepaalde ervaringen zijn betrokkenheid hebben beïnvloed of dat ze een weerspiegeling zijn van zijn betrokkenheid, maar hij denkt wel dat de basisschoolperiode een belangrijke periode is geweest met betrekking tot zijn betrokkenheid bij natuur en milieu.

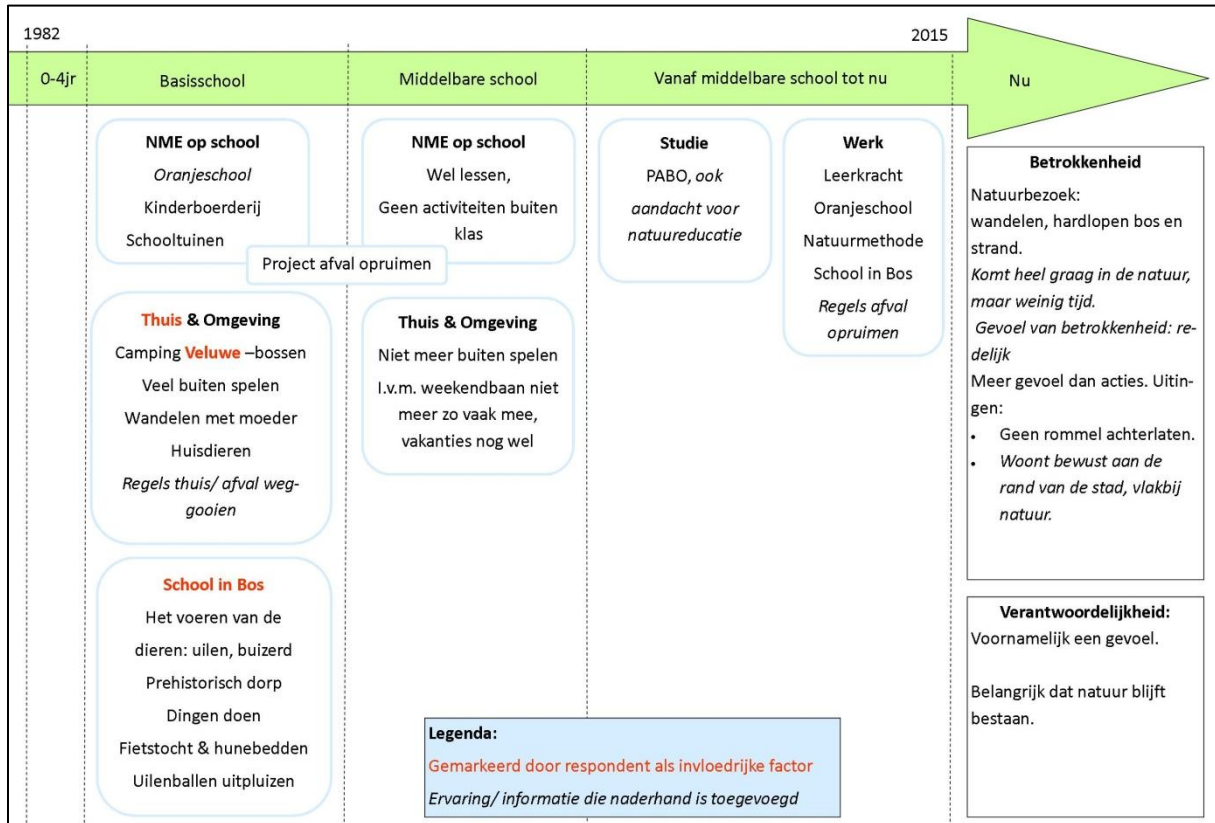
"Echt in mijn vroege jeugd was al duidelijk wat ik leuk vond en wat ik belangrijk vond. ... de herinneringen in mijn jeugd zijn dus wel het meest saillant en zo ben ik de dingen blijven doen, behalve dan dat alles weggezaakt is in mijn middelbare schooltijd en studie. Maar nu is dat weer terug. ... Het is voor mij wel duidelijk dat in ieder geval in de basisschoolperiode gewoon heel veel gebeurd is wat hiermee te maken had en ... dat later tot uiting is gekomen."

Respondent '85 kon wel een rangorde aangeven van ervaringen die voor hem belangrijk zijn geweest (Figuur 13). School in Bos was één van zijn beste ervaringen van de basisschooltijd.

"In de tuin zat ik echt elke dag, dus dat is gewoon heel belangrijk geweest. En Italië was ik gewoon heel gek op en dat was zelden. School in Bos was zoals ik al zei op school gewoon één van de beste ervaringen. En dan die kikkervisjes en het Wereld Natuur Fonds. Ik denk wel dat het goed was dat het mogelijk was dat je voor het Wereld Natuur Fonds zoiets deed. Volgens mij hebben ze ook best wel positief gereageerd op het initiatief dat ik met mijn klas lid wou worden."

⁹ Waarbij de interviewer direct gevraagd heeft of de respondent vroeger aan schooltuinen heeft deelgenomen.

6.1.4 Respondent '82

Figuur 14: Tijdlijn respondent '82*

School in Bos

Respondent '82 kan zich de fietstocht, het bekijken van de hunebedden en het uitpluizen van de uilenballen nog goed herinneren. De meest bijzondere momenten waren voor haar het voeren van de roofvogels, het prehistorisch dorp en dingen maken en doen.

“Die [uilen] gingen we dan voeren, maar die aten kuikentjes, en dat is dan natuurlijk verschrikkelijk om te zien, maar toch ga je het doen. Dat zijn fascinerende beesten ... dus dat is machtig om te zien, dat je dat mag aaien en mag voeren. Ze hadden daar toen ook een buizerd, dat is natuurlijk hartstikke mooi. Hoe vaak kom je nou zo dicht bij? Dat blijft je dan gewoon heel erg bij. En dan het prehistorisch dorp met die huisjes, dat zijn dingen die je normaal niet ziet. ... En het is ook wel mooi om te zien, oh zo deden ze dat vroeger.”

School in Bos is voor haar een fijne herinnering, vanwege “een stukje vrijheid”, het “lekker kind kunnen zijn” en “het even weg zijn uit de drukke stadsomgeving”. Zij weet niet of het invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, omdat zij altijd iemand is geweest die het lekker vond om buiten te zijn en die hield van dieren. Wellicht heeft het bijgedragen aan haar fascinatie voor roofvogels.

“Ik ben verzot op roofvogels. Ik denk dat dat stukje misschien nog wel daarmee te maken heeft. Met die uilen en buizerd, dat dat zo is blijven hangen. Dat je daar toch ... gefascineerd door raakt. Ik denk dat het in die zin wel indruk heeft gemaakt. Maar echt betrokkenheid, dat weet ik niet.”

Basisschool

Respondent '82 kan zich niets herinneren van de lessen over natuur en milieu op de basisschool, maar herinnert zich juist de activiteiten die ze buiten school heeft gedaan.

“Ik ... vraag me dan af, hoe intensief waren we daar eigenlijk mee bezig? Ik weet het niet. Het zijn juist de dingen die je buiten school doet en waar je naar toe gaat, dat blijft veel beter hangen dan zo'n biologieles in de klas. Nee, wat erg, dan ben je pas 33, pas 20 jaar van school af.”

Ze kan zich wel herinneren dat ze naar de kinderboerderij gingen en daar les kregen, maar afgezien van een speurtocht door de boerderij kan ze zich de lessen niet meer herinneren. Ze vond het

hartstikke leuk met al die dieren. Daarnaast herinnert ze zich de schooltuinen naast de kinderboerderij.

“Radijsjes, sla andijvie dat soort dingen. Dat kreeg je dan mee naar huis. Dat is alles wat ik ervan weet. Ik was nog erg jong. ... Ja leuk, als kind zijn vind je het natuurlijk prachtig. Je neemt het mee naar huis, je bent helemaal trots, want jij hebt dat zelf verbouwd.”

Thuis en omgeving

De weekenden en vakanties bracht respondent '82 door op een camping op de Veluwe, waar ze veel in het bos speelde, hutten bouwde, met de hond wandelde en fietste. In Den Haag woonde ze tegenover het duin en speelde ze ook veel buiten. Haar ouders hebben haar ook gestimuleerd om buiten te spelen.

“En met dit weer hoefde ik ook niet binnen te hangen, dan zei mijn moeder [ga] lekker buiten spelen, is goed voor je die frisse lucht. Dus ja die hebben daar wat dat betreft misschien ook wel invloed op gehad dat je graag in de natuur bent.”

Volgens respondent '82 heeft vooral haar moeder invloed gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu door haar te laten ervaren dat wandelen in de natuur ontspannend is, het hoofd leegmaakt. Daarnaast geeft ze aan dat regels thuis omtrent het gooien van afval in de afvalbak haar mogelijk beïnvloed hebben.

“Dus je hoort af en toe nog wel het stemmetje in je achterhoofd van nee dat mag niet.”

Middelbare schoolperiode

Respondent '82 vraagt zich af of de lessen op de middelbare school echt natuurgericht waren. Ze zegt dat ze geen extra activiteiten buiten school deden en dat school geen invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu. In haar middelbare schoolperiode kwam respondent '82 veel minder buiten ten opzichte van de basisschooltijd. De middelbare schoolperiode is voor haar een 'dooie periode' waarin andere zaken dan natuur en milieu belangrijk waren.

“Ja en dan moet je het allemaal zelf doen, maar op die leeftijd, en dan kijk ik naar 15/16 dan speel je ook niet meer buiten. Dan ga je werken, je krijgt andere vriendinnen en vrienden dus dan ga je meer bij mensen thuis zitten. Dus in die periode ben ik eigenlijk, tenminste vergeleken met vroeger, veel minder buiten geweest, bezig geweest. Totdat je weer volwassen bent dan kom je er toch weer meer in, dus eigenlijk een dooie periode als je het zo bekijkt. ... op die leeftijd zijn andere dingen belangrijk en dan kijk je er niet zo nauw naar.”

Periode na de middelbare school

Respondent '82 vertelt dat ze als leerkracht basisonderwijs weinig met kinderen doet op het gebied van natuur en milieu, afgezien van de natuurmethode. Ze vindt het jammer dat het basisonderwijs zo gericht is op opbrengstgericht werken, waardoor er geen tijd is om met de leerlingen eropuit te trekken en naar het bos en strand te gaan.

Omvattend

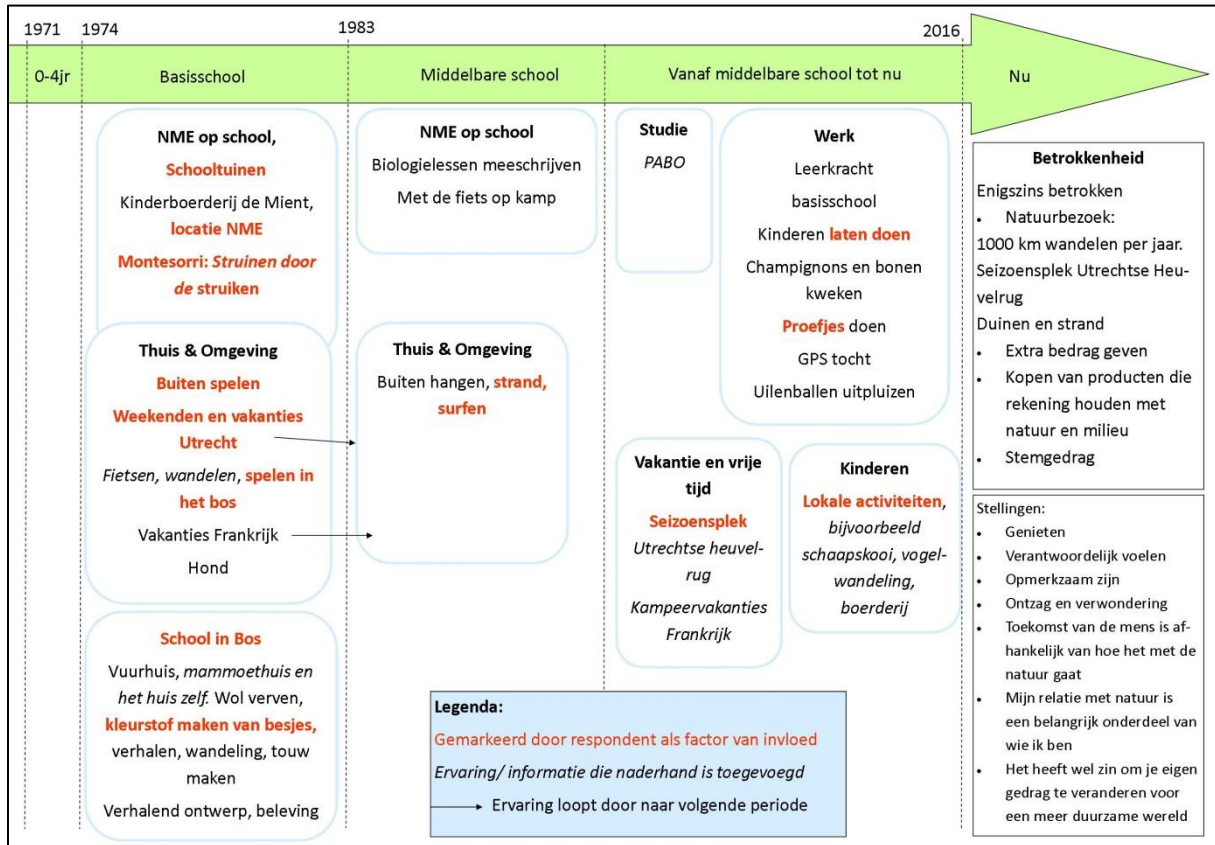
Als invloedrijke factoren noemt respondent '82 haar ouders en School in Bos. Dit laatste is opvallend, omdat ze aan het begin van het interview niet weet of School in Bos heeft bijgedragen aan haar betrokkenheid bij natuur en milieu. Deze discrepantie komt mogelijk doordat ze aan het einde van het interview haar ervaringen met School in Bos als leerkracht in haar overweging meeneemt. School in Bos heeft haar meer bewust gemaakt van het belang om zuinig op de natuur te zijn.

“Nu inderdaad, denk ik dat School in Bos toch wel het grootste is, omdat ik nu met mijn werk daar ook weer kom en dat ik daar ook gewoon heel ontspannen en relaxed zit dus dan wordt je toch weer wat bewuster gemaakt van wat we allemaal hebben en dat je daar wel zuinig op moet zijn.”

Zij denkt dat de thuissituatie meer invloed heeft gehad dan School in Bos. Haar ouders hebben voornamelijk invloed gehad op het graag buiten willen zijn.

“Dit was een weekje, en daar ben je natuurlijk een aantal jaren mee bezig geweest. Daar is het wel allemaal begonnen dus ik denk wel dat de thuissituatie het meeste invloed heeft gehad.”

6.1.5 Respondent '71

Figuur 15: Tijdlijn respondent '71*

School in Bos

De meest bijzondere momenten van School in Bos waren voor respondent '71 de dingen die je normaal niet doet. Ze vond het vuurhuis¹⁰ het meest bijzonder, maar ook noemt zij meerdere malen het verven van wol. Tevens vond ze het bijzonder dat de mensen die bij School in Bos werkten “echt dingen vertelden die je niet wist”. Ze vond de werkweek zo leuk vanwege de dingen die je zelf doet, ervaart en maakt.

“Ik weet nog dat we besjes gingen zoeken, want we gingen een stukje stof zelf verven. Dat weet ik ook nog, dat we eigen kleurstoffen maakten. ... Ja dat doe je nergens. Dat doe je niet met je vader of moeder. ... En dan ga je echt wel weer terug naar hoe ze dat vroeger deden.”

De vraag of ze denkt dat School in Bos invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu beantwoordt ze voornamelijk vanuit het perspectief als leerkracht. Ze stelt dat door het verhalend ontwerp de prehistorie meer gaat leven.

Basisschool

Respondent '71 heeft op verschillende basisscholen gezeten. De Montessorischool had een groot schoolplein met veel groen, waar ze door de struiken heen banjerde.

“Ja toevallig hadden ze daar ook berenklauwen staan dus ik kwam ook nog een keertje heel ziek thuis. Daarom weet ik nog dat we altijd door die struiken heen rausden.”

Toen ze op de Prins Mauritschool zat, ging ze met de klas naar de kinderboerderij en schooltuinen op de Laan van Eikenduin. Hoewel ze geen groene vingers heeft, vond ze de schooltuinen leuk.

“Ik weet nog van radijsjes op je brood, en sterrenkers ... maar sterrenkers deed je volgens mij op een watje en dan in de klas. ... Ik weet wel dat met sterrenkers en radijsjes dat vond ik wel heel leuk.”

Daarnaast herinnert ze zich een activiteit met reptielen, waarbij ze een slang mocht vasthouden. Dit vond ze “vooral heel erg spannend”. Ze kan zich alleen de lessen op de NME-locatie herinneren.

¹⁰ Eén van de hutten in het prehistorisch dorp

“Dat is je wel bijgebleven dat je dan wegging en dan daar naartoe ging en dat ... waren altijd wel hele leuke lessen, was echt wel een uitje.”

Thuis en omgeving

Respondent '71 speelde het liefst buiten na schooltijd en deed dit voornamelijk op straat en op het sportveld. Soms gingen ze alleen naar de duinen. Daarnaast gingen ze veel om met de vrienden van haar ouders.

“Die [vrienden van mijn ouders] hadden een hond dus gingen we naar de Scheveningse bosjes, naar de speeltuin. Dan weet ik nog wel dat we van de berg afrolden en dat soort dingen. En als er in de winter sneeuw lag, gingen we ook naar de duinen om te sleeën.”

Veel weekenden en vakanties bracht ze door op de camping in Overberg, waar ze vrij in het bos kon spelen en hutten kon bouwen. Tijdens de zomervakanties ging ze met haar ouders en zus kamperen in Frankrijk, waar ze de omgeving verkenden en wandelden.

“Ik weet ook nog wel dat we in de hoosbuien gewoon gingen wandelen in Frankrijk. Dat je foto's ziet, nou lekker dit, maar we waren niet aan het balen. Het was wel gewoon gezellig en gelachen. ... We gingen heus ook lekker marktjes en stadjes bezoeken maar we gingen ook gewoon hup wandelen zonder echt een plan, gewoon kijken waar we weer uitkwamen.”

De belangstelling van haar ouders voor natuur en milieu uitte zich voornamelijk in het mee naar buiten nemen.

“Niet zozeer dat ze ons heel veel dingen leerden of lieten zien maar we waren wel altijd buiten. We gingen ook wel gewoon op zo'n dag ... het bos in, ze zetten speurtochten uit en dergelijke.”

Middelbare schoolperiode

Tijdens de middelbare school zijn de vakanties in Frankrijk en Overberg doorgegaan. Het buiten spelen veranderde in surfen en buiten hangen, vooral op het strand. Het surfen vond ze heel leuk, voornamelijk door de lol die ze met anderen had. Respondent '71 kan zich weinig herinneren van natuur en milieu op de middelbare school, behalve een slechte ervaring met een biologieleeraar.

“We hadden een biologieleeraar die ging de boel opnoemen en dan moest je als een gek meeschrijven in een schrift, was echt verschrikkelijk. Ik weet er ook niks meer van. ... Maar ik heb natuurlijk niet vier of vijf jaar lang dezelfde gehad ... maar ik denk dat één iemand het al goed verpest had. Die leraar heeft het bij ons niet naar boven gebracht in ieder geval.”

Verder herinnert ze zich dat ze op de fiets op brugklaskamp naar Noordwijk is geweest, waarbij ze op de terugweg het Museum van Oudheden in Leiden heeft bezocht. Ze vermoedt dat het weinig kunnen herinneren te maken heeft met de pubertijd.

“Het kan misschien ook zijn dat je dan met andere dingen bezig bent als puber ... Meer gewoon de lol met je medeleerlingen, ik denk dat dat toen de hoofdtoon voerde.”

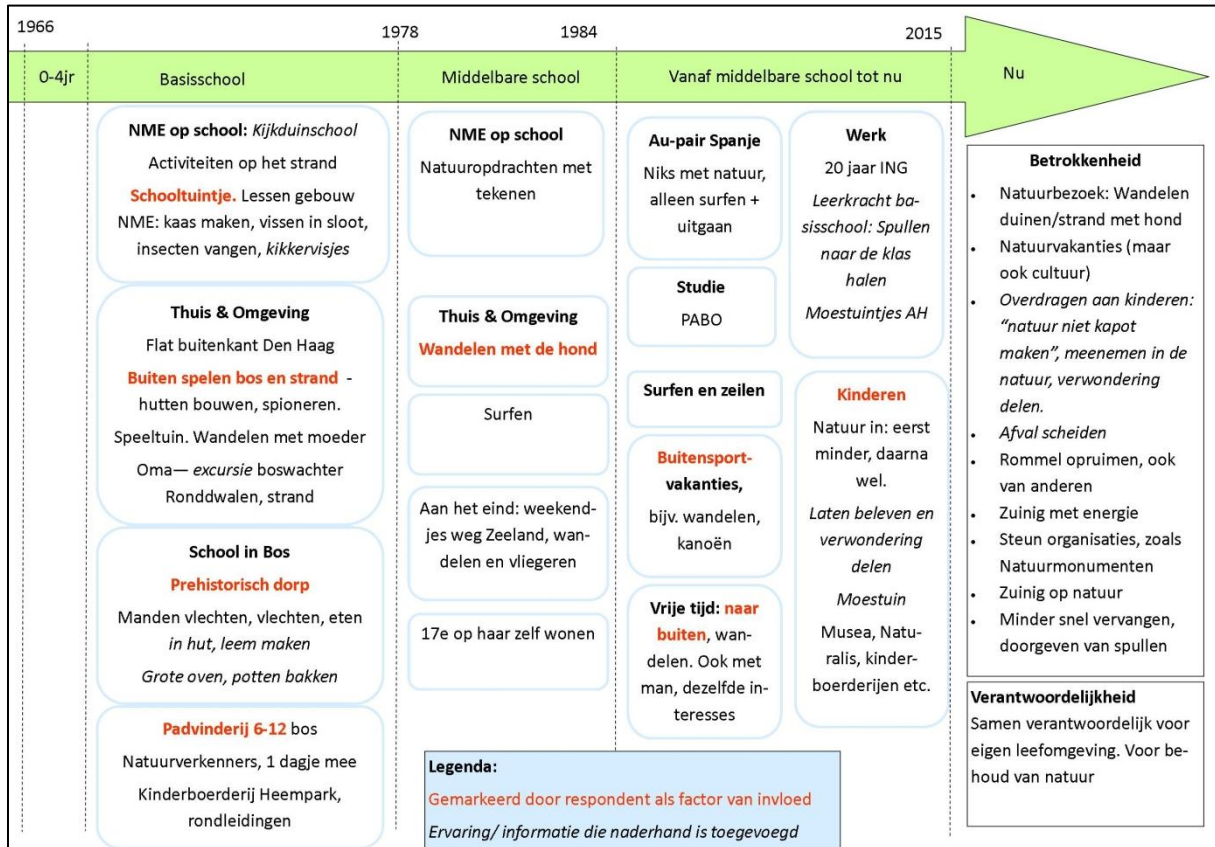
Periode na de middelbare school

Ook na haar jeugd heeft respondent '71 veel gekampeerd. Ze heeft nu een seizoensplek op de Utrechtse Heuvelrug, waar ze samen met haar gezin veel weekenden en de vakanties doorbrengt en waar haar kinderen vrijheid hebben en lekker buiten kunnen zijn. Respondent '71 heeft geprobeerd haar betrokkenheid bij natuur en milieu op haar kinderen over te dragen door lokale activiteiten te ondernemen zoals het bezoeken van een schaapskooi of het deelnemen aan een vogelwandeling. Ook in haar werk als leerkracht probeert ze haar betrokkenheid bij natuur en milieu over te dragen, bijvoorbeeld door het maken van een gps-tocht in het Zuiderpark, het kweken van champignons en bonen en het doen van proefjes.

Omvattend

Het buiten zijn en ervaren van de natuur heeft volgens respondent '71 een belangrijke rol gespeeld in het ontstaan en versterken van haar betrokkenheid bij natuur en milieu. Het buiten zijn biedt haar vrijheid en ontspanning. Ze vindt dat School in Bos een belangrijke plaats inneemt in het ontstaan van haar betrokkenheid, omdat je daar de natuur kunt ervaren. Ze kan niet zeggen of de ene natuurervaring meer invloed heeft gehad dan de andere natuurervaring.

6.1.6 Respondent '66

Figuur 16: Tijdlijn respondent '66*

School in Bos

Respondent '66 vond het prehistorisch dorp het leukste van de werkweek, vanwege de vrijheid, de eenvoud, het buiten zijn en omdat ze zich erg op haar gemak voelde.

'66: "Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik weinig nodig had om goed te kunnen leven. We hadden ook niks thuis en daar was ook niks. Vrijheid, simpel, eenvoudig en ook toch weer een hele dag buiten zijn. Ik voelde me daar heel erg op gemak. Beter dan ik me op school in de klas op mijn gemak voelde." ...

I: "Hoe zou dat kunnen dat je je daar echt op je gemak voelde?"

'66: "Ik weet het niet. Nee. Ik heb wel vroeger op de padvinderij gezeten, ... dus daar heb ik natuurlijk ook geleerd om buiten te zijn, buiten te koken en vogeltjes te kijken. Dus ja ik vond het wel wat. ... Maar ik denk ook het enthousiasme van de mensen daar, hoe ze daar met je omgingen, ... Dat was echt heel ontspannend. Geen prestaties, geen druk, gewoon dat je dingen mocht doen die je oké vond."

School in Bos heeft als intensieve natuurervaring bijgedragen aan haar betrokkenheid bij natuur en milieu, in een opeenstapeling van natuurervaringen.

"School in Bos biedt wel heel erg de mogelijkheid om erin te gaan, om in de natuur te gaan, niet even, maar een hele week, een paar dagen, ik denk juist dat door die intensiviteit dat dat zeker wel wat doet."

Basisschool

Respondent '66 kan zich geen lessen over natuur en milieu op de basisschool herinneren. Wel herinnert ze zich uitstapjes naar de schooltuinen en het milieueducatiecentrum, waar ze verschillende dingen heeft gedaan, zoals het kijken naar kikkervisjes en het maken van kaas.

"Het leuke is dat vroeger diegene die dat deed, dat was altijd dezelfde juf, het was ook de juf die in de schooltuintjes stond. Het was heel laagdrempelig ... Ja ik vond de tuintjes gaaf, wat daar allemaal groeide, ik vond het wel lastig met al dat onkruid, kan ik me nog wel herinneren. Maar ook het onder begeleiding, iemand die jou helpt, om je tuintje dingen te laten groeien en hoe je het moest doen."

De schooltuinen hebben voor haar de drempel verlaagd om zelf een moestuintje aan te leggen.

"Maar goed, waarom doe je die dingen? Ja dat is toch omdat je het geleerd hebt. ... Als je natuurlijk nooit met je handen in de aarde hebt gezeten, ben je bang om dat te gaan doen."

Thuis en omgeving

Respondent '66 vertelt dat haar moeder weinig belangstelling had voor natuur en milieu. Ze nam respondent '66 wel mee naar buiten, maar is geen "krachtige initiator" geweest.

"Ze zou nooit een zaadje in het potje doen. Maar dat deed ik wel zelf. Ik weet nog dat ik Afrikaantjes op mijn balkon had. Dat heeft ze wel gefaciliteerd, ... maar het kwam niet uit haar."

Respondent '66 woonde naast het bos en vlakbij het strand en speelde eigenlijk altijd buiten. Tijdens het interview komen ineens weer herinneringen naar boven aan haar oma, die haar meenam op excursie met de boswachter en op lange wandeltochten. Ze denkt dat ze het zwerven in de natuur misschien wel van haar oma heeft.

"Met mijn oma liep ik door het bos met de boswachter, in een bos met allemaal van die uilenkisten in de bomen ... Die vertelde er dan over. Vroeger waren er ook eekhoorns in het bos. ... Ja mijn oma die dwaalde ook rond, bedenk ik me nu. Die woonde dan in Scheveningen en dan vertrokken we 's ochtends en waren we de hele dag buiten. ... En dan tussen de middag aten we onderweg ergens ons brood op. ... dan deed ik daar een dutje en dan gingen we weer verder. ... En mijn oma nam me ook wel mee naar het strand op een zonnige dag, en dan zat ze daar met haar onderjurk. Ja grappig hé. Ja misschien heb ik daar dat zwerven wel van, dat ik dat zo lekker vind. Die vrijheid voelen en lekker buiten zijn en alles kijken, kijken hoe dingen veranderen in de natuur."

Daarnaast was respondent '66 van haar zesde tot twaalfde een enthousiast lid van de padvinderij, waarbij het sociale aspect een belangrijke rol speelde.

"Het was naast een bos en in het bos deden we veel. We maakten vuurtjes, en broodjes op stokken. Ja en er werd van alles georganiseerd. Ik was er op zaterdag en zondag altijd. ... Ja fantastisch, veel weekendjes in de natuur. ... Ja sowieso dat clubgebeuren, sinterklaasavond, kerstdiner ... het was gewoon gezellig. Ik denk ook wel het samen doen van dingen, of het nou buiten was of binnen, dat ook wel een grote rol speelt. Dat je ergens deel van bent. Dat versterkt ook wel hoor. Als je natuurlijk wordt bevestigd in wat je leuk vindt, is natuurlijk heel anders dan als je het in je eentje doet."

Middelbare schoolperiode

Respondent '66 zegt dat ze tijdens haar middelbare schoolperiode weinig met natuur en milieu bezig is geweest, afgezien van het wandelen met de hond, surfen en het maken van natuuropdrachten met tekenen. Ze weet niet of ze ergens met school naartoe ging. Ze geeft aan dat ze in die periode te druk was met haarzelf en opstandig gedrag. Vanaf haar zeventiende ging ze weekendjes weg met vriendinnen naar Zeeland, waar ze veel wandelden en naar het strand gingen.

Periode na de middelbare school

In de beginjaren van haar werkende leven heeft ze veel gesurft en gezeild. Daarnaast ging ze op buitensportvakanties met haar vrienden en later ook met haar man.

"Dat waren altijd wandelvakanties, trekking, kanoën, eigenlijk altijd buiten, buitensport. Het liefst ook in de vrije natuur kamperen of op een camping die dan zo klein mogelijk was, ... geen entertainment."

Ze heeft geprobeerd haar betrokkenheid bij natuur en milieu over te dragen aan haar kinderen door ze veel de natuur mee in te nemen, haar verwondering te delen en ze te leren dat ze zuinig moeten zijn op de natuur. Ook nam ze haar kinderen vaak mee naar kinderboerderijen en musea als Naturalis. Ze denkt dat het ervaren van de natuur in deze periode haar betrokkenheid heeft beïnvloed, omdat ze het erg zou vinden als die natuurgebieden waarvan ze altijd heeft genoten er niet meer zouden zijn.

Omvattend

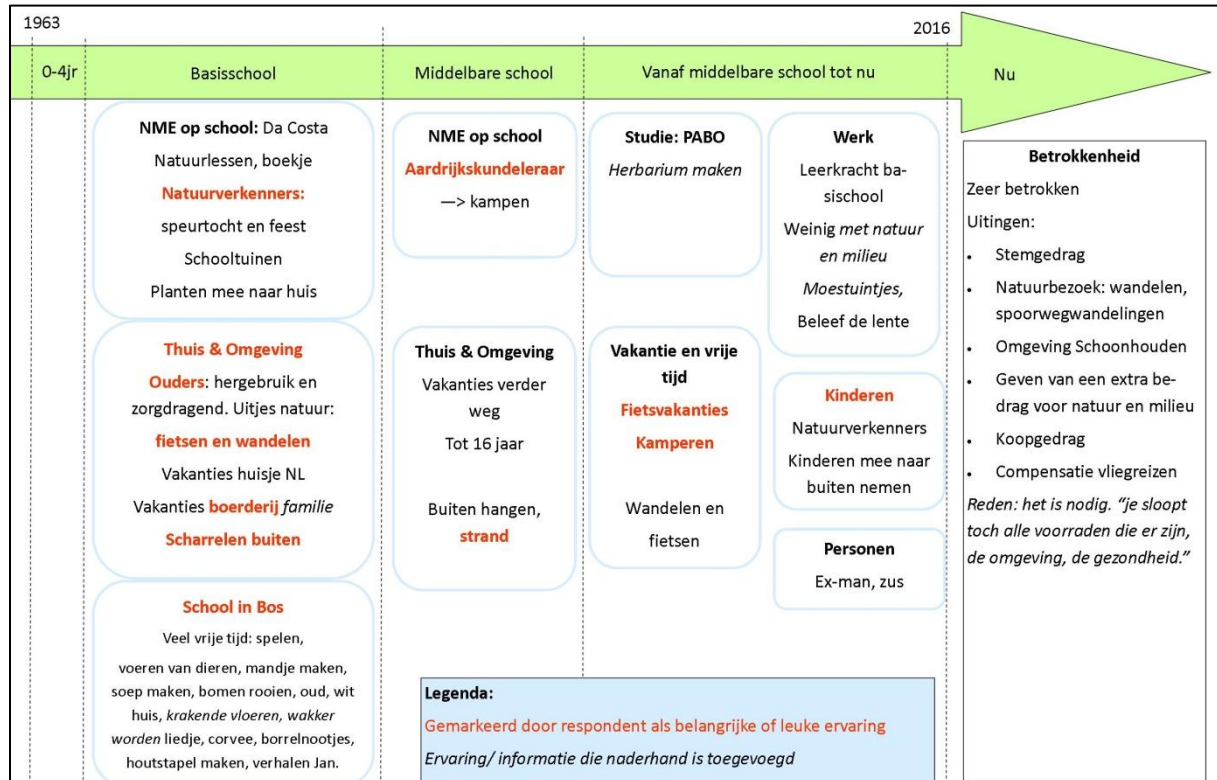
Volgens respondent '66 hebben het ervaren en het beleven van natuur het sterkst doorgewerkt in haar betrokkenheid bij natuur en milieu.

"Ik vind het zelf zien van iets wat kruipt op de grond tien keer leuker dan als ik iets op tv zie, hoe mooi het ook is. Ik kan het wel waarderen maar ik denk toch het zelf daar zijn, als een kind in wezen, zelf de ervaring opdoen, zelf ervaren en erin zitten, ik denk toch dat dat zorgt voor [betrokkenheid]."

Haar betrokkenheid is verder toegenomen door het ondernemen van activiteiten met haar kinderen. Ook School in Bos is voor haar een belangrijke natuurervaring geweest, vanwege de intensiteit en het gevoel van vrijheid dat ze eraan heeft overgehouden.

"Weg van druk, weg van prestaties. En ik denk dat ik dat nog steeds zo ervaar als ik buiten loop. Dat ik niks moet, en alles mag en het mooi is en dat je je hoofd leeg maakt"

6.1.7 Respondent '63

Figuur 17: Tijdlijn respondent '63

School in Bos

Respondent '63 kan zich School in Bos nog zeer levendig herinneren. Zo kan ze het huis gedetailleerd omschrijven en weet ze nog dat de gang een beetje "wobbelde", kraakte. Ook herinnert ze zich heel levendig het liedje waarmee ze iedere ochtend werd wakker gemaakt.

"Elke ochtend, die vond ik zo grappig, werden we wakker gemaakt over de intercom. ... Dat iemand dan een heel verhaal deed. ... Doe eerst je linkeroog open, doe um gauw weer dicht. Heel voorzichtig nog een keer, kan je um openhouden, probeer dan je rechter. Dan je ene been uit bed en dan je ander."

Daarnaast herinnert ze zich de spannende verhalen van Ellert en Brammert door Jan Wartena, wat ze heel leuk vond. Alleen zijn naam is bijgebleven, waarschijnlijk door het certificaat, een "Marjolein Bastin-achtige plaat met van die vogels en plantjes". Verder herinnert ze zich dat ze veel vrije tijd hadden om te "scharrelen". Ze vond de werkweek heel leuk, "één van de hoogtepunten van de basisschool". Ze hadden destijds minder hoogtepunten dan kinderen van tegenwoordig. Ze kan niet zeggen of School in Bos invloed heeft gehad, maar wel dat de positieve sfeer is bijgebleven.

"Maar verder weet ik niet of ik anders gedaan zou hebben, dat weet je toch niet. Als er invloed is, dan is die denk ik positief. Ja meet zoiets maar ... als ik dan kijk, mijn jongste zusje is ook geweest en mijn oudere zussen niet. We zitten met zijn vieren in vijf jaar dus dat is echt niet zo groot verschil. ... Ik zie tussen ons niet zo veel verschillen, dus dat zou tegen pleiten. Maar ik weet het niet."

Basisschool

Respondent '63 herinnert zich de sfeer van het boekje dat ze bij de natuurlessen gebruikten.

"Een zeventiger jaren schoolboekje, ... beetje in de trant van Mark en Mieke gaan naar het bos."

Daarnaast heeft ze leuke herinneringen aan de Haagse Natuurverkenners. Het feest was echt een happening, één van de hoogtepunten van het jaar.

"Dan ging je een aantal keren per jaar ... een puzzeltocht doen ergens in de natuur rond Den Haag. ... Een keer ging je naar het strand ... dat weet ik zeker, want er was altijd één schelp die ik niet kon vinden. ... Dan kreeg je stempeltjes en als je dan elke keer geweest was dan kreeg je een groot feest. Volgens mij zat heel Den Haag daar dan in het congresgebouw."

Een andere leuke herinnering, hetzij geholpen, had respondent '63 aan de schooltuinen, hoewel de eerste les teleurstellend was omdat ze alleen een paadje mocht stampen.

Respondent '63 vindt het moeilijk om aan te geven of de basisschool invloed heeft gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu; het geeft haar in elk geval een positief gevoel. Het is voor haar meer een voortzetting, waarmee ze bedoeld dat ze dit soort dingen altijd heeft gedaan en leuk is blijven vinden, met uitzondering van tuinieren.

Thuis en omgeving

Respondent '63 omschrijft haar ouders als zorgvuldige mensen die gericht waren op hergebruik en het voorkomen van verspilling. Volgens haar kwam dit niet voort uit milieuoverwegingen, maar uit gezond boerenverstand en de oorlog. Hoewel ze zich toentertijd voor de acties van haar ouders schaamde, denkt ze wel dat haar ouders die zorgvuldigheid op haar hebben overgedragen.

“Dat je moeder met een boodschappennetje in de stad gaat lopen, omdat ze het zonde vindt van al dat plastic. ... Vroeger hadden we een lekkende kraan en de loodgieter kon een week niet komen en dan zette mijn vader daar een emmer onder en daar spoelde hij het toilet mee door.”

Haar ouders namen haar soms mee de natuur in. Iedere vakantie maakten ze een strandwandeling naar Kijkduin of Katwijk. Een ander uitje was een fietstocht naar en picknick op de Seringenberg op Landgoed de Horst. Na schooltijd ging ze lezen of buiten 'scharrelen' met vriendjes en vriendinnetjes.

“Ik heb jaren heel veel in de museumtuin gescharreld. Het gemeentemuseum met een vriendinnetje, was ons geheim. We hadden een heleboel geheime plekken. ... Hutten bouwen, proberen met een kromme naald visjes te vangen ... We woonden wel echt in de stad, maar we konden toch wel scharrelen.”

Ze heeft goede en levendige jeugdherinneringen aan de vakanties op de boerderij van familie.

“Ja geweldig. Allemaal kinderen van mijn leeftijd en niemand lette op je. Het was een huishouden van Jan Steen maar heerlijk. ... Ze hadden altijd wel één of twee koeien, een paar schapen, kippen. ... En de moestuin moest je ook wel helpen, dat vond ik niet altijd leuk. Dan probeerde je samen met de kinderen ook te ontsnappen. ... Of de doperwtjes, ook zo achterlijk. Die hele struiken werden in de schuur gegoooid ... en dan gingen we er allemaal om heen met stoelen en dan die peulen opentrekken. ... Er werd altijd met de hand de koe gemolken, maar dat lukte mij nooit, dan werd zo'n koe boos.”

Ze kan wederom niet aangeven of haar ervaringen invloed hebben gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu, maar wel dat de positieve sfeer is bijgebleven. Ze heeft het wel voortgezet.

Middelbare schoolperiode

Tijdens de middelbare school veranderde het buiten spelen in het buiten hangen, vooral op het strand. Ze ging in deze periode met haar ouders naar het buitenland op vakantie. Dit heeft ze tot haar zestiende gedaan, maar ze vond het steeds stommer, ook het wandelen. Met betrekking tot natuur en milieu op de middelbare school kan respondent '63 zich alleen het kamp met de aardrijkskundeleraar herinneren, wat ze heel leuk vond vanwege het lekker buiten kunnen zijn.

“We hadden een fanatieke aardrijkskundeleraar en die organiseerde een kamp in Valkenburg elk jaar, denk ik ergens in Zuid-Limburg en dan ging je fossielen zoeken en grondstoffen zoeken.”

Periode na de middelbare school

Na de middelbare school ging respondent '63 met haar vriend op fietsvakanties, wat ze geweldig vond. Ze nam haar kinderen veel mee naar buiten en mee wandelen, want ze had “dwangmatig het idee dat ze elke dag buiten moesten zijn”. Ze nam haar kinderen ook mee op fiets- en kampeervakanties maar dat vonden haar kinderen toentertijd niet leuk. Als leerkracht doet ze “gênant weinig” met natuur en milieu, want er is geen CITO en geen tijd voor.

Omvattend

De vakanties op de boerderij waren voor respondent '63 heel belangrijk, vanwege het sociale aspect, het 'scharrelen buiten' en de bewustwording van waar ons voedsel vandaan komt.

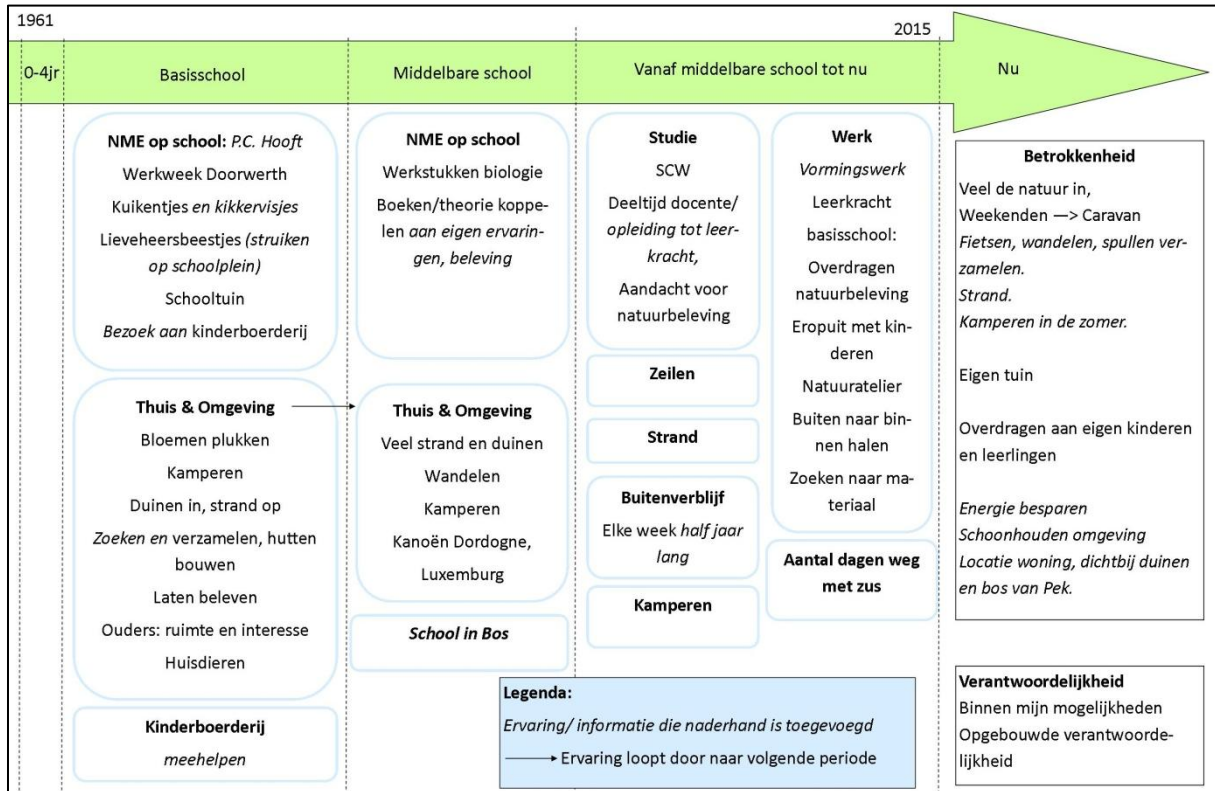
“En ook je realiseren van waar komt de melk vandaan, hoe komt een doperwtje in dat potje.”

Ook haar ouders zijn belangrijk geweest, omdat ze haar hebben geleerd dat niets vanzelfsprekend is.

“Het is bijzonder dat het groeit en het is heel bijzonder dat jij gewoon genoeg hebt.”

Personen als haar ex-man en haar zus waren ook belangrijk omdat ze veel met hen de natuur in ging. De Natuurverkenners, het aardrijkskundekamp en School in Bos markeert ze omdat het heel leuk was. Hoewel de invloed van School in Bos in haar ogen onaantoonbaar is, mag het wel worden aangedikt.

6.1.8 Respondent '61

Figuur 18: Tijdlijn respondent '61*

School in Bos

Respondent '61 heeft als tiener aan School in Bos deelgenomen. Daarna is ze nog meerdere keren naar School in Bos geweest als leerkracht. Ze is een groot voorstander van belevingsonderwijs en vertelt veel over School in Bos vanuit het perspectief van leerkracht. Daarom zijn tijdens het interview geen herinneringen opgehaald aan haar jeugdervaring van School in Bos. Ze heeft wel verteld dat School in Bos in haar tienertijd niet de eerste natuurervaring was, maar wel voor een intensivering zorgde. Het maakte haar tevens bewust van de invloed dat natuurbeleving op kinderen kan hebben.

Basisschool

Respondent '61 kan zich herinneren dat ze op kamp naar Doorwerth is geweest, waar ze een wandeling in het donker heeft gemaakt. Verder herinnert ze zich dat ze een keer kikkervisjes en kuikentjes in de klas hadden en dat ze vanuit school naar de kinderboerderij gingen, wat ze helemaal geweldig vond. In de struiken op het schoolplein zocht ze altijd naar lieveheersbeestjes.

“Op het voorplein had je aan de raamkant struiken en daar zocht ik altijd naar lieveheersbeestjes, want daar zaten veel lieveheersbeestjes. Ik weet wel dat toen ik klein was en ik had een neefje op bezoek, dan liepen we naar school voor die struiken.”

Tevens herinnert ze zich de schooltuinen, hetzij geholpen. De bloemen vond ze toen heel leuk, maar verder vond ze de schooltuinen saai. De basisschool heeft bijgedragen aan haar betrokkenheid bij natuur en milieu door haar te laten zien hoe het niet moet.

“Overigens had ik al vrij vroeg het idee ik wil iets met juf worden of met kinderen omgaan, dat leefde al heel snel bij mij en ik dacht wat ik ook ga doen, zoals het hier gaat ga ik het niet doen.”

Thuis en omgeving

In haar jeugd heeft ze gekampeerd met haar ouders en namen haar ouders haar mee de natuur in.

“We hadden een plek in het dungebied en daar was een grasveld en daaromheen bos en duin en daar gingen we heel regelmatig naar toe in de weekenden. Daar kwam meer familie, neefjes en nichtjes, leek bijna wel een familieterrein ... en daar speelden we en ravotten we de hele dag. ... Mijn vader was geen

man van kennis hebben, maar wel laten beleven. En je had een stuk vrijheid in een gebied waardoor je kon beleven, ook heel belangrijk. Ja ik heb hutten gemaakt, in bomen geklommen, op zoek naar rupsen en dan volgden we een pad en daar groeide dan allemaal Sint-Jakobsbloem. ... En we gingen ook wel naar het strand. Altijd met mijn vader. Altijd dingen zoeken, emmertjes mee, hoe je een krab beet moet pakken en altijd interesse, altijd dat delen. ... Mijn vader stapte 's avonds nog wel eens op de fiets en dan ging hij naar één van zijn vele broers. ... Daar kan ik me de oranje wolken van herinneren. Dan zat ik achter op de fiets. ... Dat vroeg ik eigenlijk nooit, pas later ben ik dat gaan vragen, waarom wolken oranje worden. Vol verwondering altijd achter op de fiets."

Respondent '61 is van mening dat haar ouders een belangrijke rol hebben gespeeld in het ontstaan van haar betrokkenheid bij natuur en milieu door haar de natuur te laten beleven en altijd interesse te tonen en ruimte te bieden.

"Als ik iets zieligs op straat tegenkwam, een vogeltje dat niet helemaal lekker vloog, dan hup nam ik het mee naar huis en werd het onmiddellijk verzorgd tot het uit kon vliegen. Er werd nooit gezegd, waar kom je nu mee thuis. Nee ik mocht thuis ook op een bepaalde leeftijd kuikentjes. ... Totdat het op een gegeven moment kippen waren in huis en dan werd het toch tijd. In die tijd konden ze gewoon naar de kinderboerderij. ... Die doos stond gewoon in de kamer, daar werd gewoon ruimte voor gemaakt. Altijd positief, het is nooit afgekapt. Op welke manier dan ook."

Als kind van de basisschool hielp ze ook mee op de kinderboerderij.

"Ik vond het leuk en voelde me ook wel wat toen. ... Dan ben je iets meer dan een bezoeker."

Middelbare schoolperiode

Respondent '61 is van mening dat de middelbare school vooral een boekenverhaal is. Doordat ze ouder was kon ze de theorie wel makkelijker koppelen aan haar eigen ervaringen en beleving. Ze was altijd blij wanneer ze werkstukken voor biologie mocht maken.

Ze is in deze periode doorgegaan met naar buiten gaan en kamperen. Tijdens de kampeervakanties gingen ze ook altijd de natuur in, bijvoorbeeld door te wandelen of te kanoën.

Periode na de middelbare school

Als twintiger heeft respondent '61 veel gezeild met een vriendin.

"Dat is ook wel weer een hele bijzondere ervaring, het waterleven wat je dan daar beleeft. Landschappen vanaf de andere kant geeft ook weer een heel andere blik. Ook heel geweldig."

Binnen haar opleiding tot leerkracht was er aandacht voor natuur en milieu.

"Daar moest je wat onderzoeken doen, wat verzamelen en vooral vertalen naar kinderen toe. ... het heeft me bevestigd in dat je onderwijskinderen dingen moet laten beleven. ... Dat waren mensen die behoorlijk veel energie staken in bewustwording van hoe leren kinderen en waarom doe je de dingen zoals je ze doet. ... Het was één van de beste onderwijservaringen die ik zelf gehad heb."

Als leerkracht wil ze kinderen de natuur laten beleven door middel van het natuuratelier, door buiten naar binnen te halen en door op woensdagmiddag kinderen de natuur mee in te nemen.

"Welke dingen in je leven zeg je nou die neem ik mee, die weet ik nu nog. Dat zijn toch de dingen die je beleefd hebt, die je ervaren hebt en waaraan je dingen kunt koppelen. ... Dat wat mensen met zich meenemen, wat ze nooit meer vergeten, die hebben invloed. ... Kinderen worden zo geconfronteerd met onze B kant, dat je maar goed moet kunnen lezen en rekenen. Het is ook niet dat dat niet belangrijk is. ... Een kind kan dingen beleven en voelen en daar iets mee doen en daar op doorgaan, altijd, onafhankelijk van niveau. ... Dat is natuurlijk ook prachtig."

Na de middelbare school is het kamperen altijd doorgegaan. Ze heeft nu een buitenverblijf, waar ze in de weekenden en vakanties verblijft. Ieder jaar gaat ze een paar dagen weg met haar zus. Als het lekker weer is en ze tijd heeft, gaat ze na schooltijd even naar buiten en naar het strand. Haar natuurervaringen hebben in haar ogen invloed gehad op haar betrokkenheid bij natuur en milieu doordat ze steeds meer in elkaar grijpen.

"Op een gegeven moment is die beleving daar, is het gevoel daar, zijn die ogen daarvoor en dan is alles wat je daarin ervaart een rijke ervaring. Het bevestigt. [... Het één beïnvloedt de ander en andersom."

Omvattend

Respondent '61 vertelt dat haar persoonlijke interesse in natuur is geworteld in haar thuissituatie. Ze kan niet zeggen welke ervaringen het sterkst hebben doorgewerkt in haar betrokkenheid.

6.1.9 Vergelijking met enquêteantwoorden

De antwoorden die in interviews zijn gegeven verschillen op een aantal punten met de enquêteantwoorden van vraag 6 (invloedrijke factoren) en vraag 13 (de invloed van School in Bos):

- Vier respondenten hebben bij vraag 6 'lessen over natuur en milieu' aangevinkt, terwijl ze tijdens het interview geen lessen konden herinneren (91, 82, 66) of vertelden dat de lessen geen invloed hebben gehad (61).
- Twee respondenten hebben bij vraag 6 invloedrijke factoren aangevinkt, terwijl ze tijdens het interview niet konden aangeven hoe hun betrokkenheid bij natuur en milieu is ontstaan (85, 63).
- De invloed van School in Bos komt tijdens de interviews minder duidelijk naar voren dan bij vraag 13. Respondent '85 heeft bij vraag 13 aangegeven dat School in Bos op meerdere aspecten redelijk veel of veel invloed heeft gehad, terwijl hij in het interview niet weet of School in Bos invloed heeft gehad op zijn betrokkenheid bij natuur en milieu. Ook respondent '82 heeft bij meerdere aspecten 'redelijk veel invloed' of 'veel invloed' aangevinkt, terwijl ze tijdens het interview in eerste instantie niet weet of School in Bos invloed heeft gehad, wellicht op haar fascinatie voor roofvogels. Later vertelt ze dat haar deelname als docent haar weer bewust heeft gemaakt van het belang om zuinig op de natuur te zijn. Respondent '71 heeft bij bijna alle aspecten 'veel invloed' aangevinkt. Tijdens het interview vertelt ze dat School in Bos vanwege de natuurervaring belangrijk is geweest, maar niet waarop het precies invloed heeft gehad. Daarentegen hebben twee respondenten bij vraag 13 bij bijna alle aspecten 'weet ik niet' aangevinkt, wat wel overeenkomt met hun antwoorden tijdens de interviews (91, 63).

6.2 Synthese

In dit hoofdstuk zijn de herinneringen en percepties van alle respondenten, zoals beschreven in 6.1, geïntegreerd in de volgende thema's: de invloed van School in Bos, de basisschool, thuis en omgeving, de middelbare school en de periode na de middelbare school.

6.2.1 De invloed van School in Bos

Met uitzondering van één respondent, hebben de respondenten levendige en positieve herinneringen aan School in Bos. Dit wekt de indruk dat de werkweek voor hen van persoonlijke betekenis is geweest. De respondenten vinden het echter lastig om aan te geven of School in Bos daadwerkelijk hun betrokkenheid bij natuur en milieu heeft beïnvloed. Drie respondenten (85, 82, 63) zeggen het niet te weten, omdat ze voor hun deelname aan School in Bos al kinderen waren die hielden van buiten zijn, dieren en natuur. Eén respondent (90) denkt dat School in Bos geen invloed heeft gehad, omdat ze denkt dat de aspecten die continu aanwezig waren meer van invloed zijn geweest dan één keer op kamp. De respondent die zich weinig kan herinneren van School in Bos geeft aan dat ze om die reden denkt dat het haar betrokkenheid bij natuur en milieu niet heeft beïnvloed (91).

Twee respondenten geven aan dat de werkweek in hun ogen wel heeft bijgedragen aan hun betrokkenheid bij natuur en milieu, vanwege de natuurervaring (71, 66) en het gevoel van vrijheid dat de natuur biedt (66).

6.2.2 De invloed van de basisschool

Lessen over natuur en milieu

Over het algemeen kunnen de respondenten weinig herinneren van de lessen over natuur en milieu op de basisschool. Vijf respondenten kunnen zich hiervan niets herinneren. Bij één respondent (63)

komt de sfeer van het boekje naar boven wanneer ze denkt aan de natuurlessen. Eén respondent (90) herinnert zich het vak 'kosmisch' dat een combinatie van geschiedenis en natuur was.

Activiteiten buiten de klas

Daarentegen herinneren de respondenten zich wel de activiteiten die buiten de klas werden ondernomen. De volgende uitspraak van een respondent lijkt hiermee ook van toepassing op de rest: 'het zijn juist de dingen die je buiten school doet en waar je naartoe gaat, dat blijft veel beter hangen dan zo'n biologies in de klas'.

Alle respondenten noemen herinneringen aan de schooltuinen. Dit betreft drie keer een geholpen herinnering. Vier respondenten herinneren zich dat ze naar de kinderboerderij of het milieueducatiecentrum gingen. Zowel de schooltuinen als de activiteiten op kinderboerderij of het milieueducatiecentrum zijn destijds leuk of heel leuk ervaren door de respondenten. Eén respondent vond de schooltuinen saai. Twee respondenten zeggen dat deze buitenactiviteiten hun betrokkenheid bij natuur en milieu hebben beïnvloed, namelijk door de drempel te verlagen om zelf groenten te gaan verbouwen (66) of door het bieden van een natuurervaring (71). Eén respondent denkt dat de schooltuinen hebben bijgedragen aan haar bewustwording van de oorsprong van voedsel (90).

Twee respondenten herinneren zich hun deelname aan de Haagse Natuurverkenner¹¹, waarvan één respondent het heel leuk (63) en één respondent het niet leuk heeft ervaren (90). Andere buitenactiviteiten die worden herinnerd zijn activiteiten op het strand (66), schaatsen (90) en naar de speeltuin (90).

Zelfgeorganiseerde activiteiten

Eén respondent heeft goede herinneringen aan de activiteiten die hij zelf ondernam zoals het organiseren van inzamelingsacties voor het WNF en paddenexcursies (85).

Planten en dieren in en rond de basisschool

Twee respondenten struinden door de struiken op het schoolplein (71, 61), waarvan één respondent altijd op zoek was naar lieveheersbeestjes. Een andere respondent heeft leuke herinneringen aan de vele dieren die ze in de lente in school hadden (90).

Invloed basisschool algemeen

Twee respondenten kunnen niet zeggen of de basisschool invloed heeft gehad op hun betrokkenheid bij natuur en milieu (85, 63) en twee respondenten denken dat de basisschool geen invloed heeft gehad (90, 91). Eén respondent denkt dat de invloed van de basisschool groter is wanneer er vanuit huis weinig met natuur en milieu wordt gedaan (91).

6.2.3 De invloed van thuis en omgeving

Buiten spelen

Alle respondenten hebben tijdens hun jeugd buiten gespeeld, waarvan zes respondenten vertelden dat ze veel of altijd buiten speelden. Twee respondenten (82, 71) brachten veel weekenden en vakanties door op een camping in een natuurgebied in Nederland, waar ze de mogelijkheid hadden om vrij te spelen in het bos. Dit is volgens hen van invloed geweest op hun betrokkenheid bij natuur en milieu. Twee respondenten woonden vlakbij het bos of strand, waar ze veel speelden (82, 66). Eén respondent speelde vooral veel in de tuin waar hij een eigen moestuin had (85). Een andere respondent speelde met vriendjes en vriendinnetjes veel binnen, maar werd door haar moeder gestimuleerd om iedere dag naar buiten te gaan (90).

¹¹ Met de Haagse Natuurverkenner gaan de kinderen meerdere keren per jaar een speurtocht maken in de natuur.

Natuurbezoek ouders

Alle respondenten werden in vrije tijd en vakanties door hun ouders de natuur mee in genomen. Volgens vier respondenten heeft dit hun betrokkenheid bij natuur en milieu beïnvloed. Twee respondenten denken dat het invloed heeft gehad op het graag buiten willen zijn voor de ontspanning (82, 71). Hoewel één respondent het niet leuk vond dat ze altijd mee moest wandelen, heeft het er wel toe bijgedragen dat ze het nu gewoon en lekker vindt om naar buiten te gaan (90). Eén respondent vertelde dat haar ouders haar altijd de natuur lieten beleven, wat de grondslag is geweest voor haar betrokkenheid bij natuur en milieu (61).

Vakanties op de boerderij

Twee respondenten koesteren mooie herinneringen aan hun vakanties op de boerderij van familie, hetzij in Italië (85) of Nederland (63). Deze ervaringen op de boerderij zijn voor beide respondenten van grote persoonlijke betekenis geweest, maar zij weten niet of het invloed heeft gehad op hun betrokkenheid bij natuur en milieu.

Opvoeding

Ook de opvoeding heeft bij sommige respondenten een rol gespeeld bij het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu, namelijk door het overdragen van zorgvuldigheid (63), milieubewustzijn (91) of de perceptie dat groen, biologisch en gezond eten normaal is (90).

Belangrijke familieleden

Daarnaast zijn in de ogen van sommige respondenten bepaalde familieleden belangrijk geweest. Eén respondent vertelde dat zijn vader (bioloog) en zijn opa zijn interesse in planten en dieren hebben gevoed (85), terwijl een andere respondent vermoedt dat ze het zwerven in de natuur misschien wel van haar oma heeft die haar vroeger meenam op zwerftochten door parken en de natuur (66).

Lidmaatschap organisaties

Eén respondent was een enthousiast lid van de padvinderij, wat voor haar belangrijk is geweest vanwege het samen met gelijkgestemden activiteiten ondernemen in de natuur en op sociaal vlak (66).

Veranderingen thuis en omgeving in de middelbare schoolperiode

De middelbare schoolperiode is over het algemeen een minder actieve periode wat betreft natuur en milieu, waarin andere zaken dan natuur en milieu belangrijk worden. De respondenten komen minder in de natuur en het buiten spelen verandert voor sommigen in het buiten hangen, bijvoorbeeld op het strand. De vakanties met de ouders gaan in deze periode wel door.

6.2.4 De invloed van de middelbare school

De meeste respondenten herinneren zich weinig van de lessen over natuur en milieu op de middelbare school. Twee respondenten vragen zich af of de lessen biologie echt met natuur en milieu te maken hadden (82, 85). Eén respondent herinnert zich een biologieleerling die haar alles liet meeschrijven (71), terwijl een andere respondent zich alleen de natuuroopdrachten met tekenen herinnert (66). Eén respondent kan zich alleen het kamp met de aardrijkskundeleraar herinneren, wat ze leuk vond omdat ze lekker buiten kon zijn en wat in die zin een invloedrijke ervaring voor haar is geweest. Eén respondent vond de middelbare school een boekenverhaal, maar was blij dat ze het kon koppelen aan haar eigen ervaringen en beleving (61).

Twee respondenten kunnen zich daarentegen meer herinneren van hun middelbare school. Eén respondent zegt dat ze door het volgen van vakken als algemene natuurwetenschappen, aardrijkskunde en biologie kennis heeft opgedaan en bewust is geworden van de gevolgen van milieuvervuiling (91). Tijdens een ontwikkelingsreis naar Kenia heeft ze deze gevolgen met eigen ogen

gezien. Dit in combinatie met het bespreken van milieuproblemen met haar vader heeft het sterkst doorgewerkt in haar betrokkenheid bij natuur en milieu. Voor een andere respondent was het bezoek aan de sterrenwacht met het vak algemene natuurwetenschappen heel indrukwekkend en relativerend (90). Deze respondent kan zich tevens het maken van een herbarium en het nemen van bodemmonsters in de duinen herinneren.

6.2.5 De invloed van ervaringen na de middelbare school

In deze periode wordt het minder duidelijk of ervaringen hebben bijgedragen aan of een uiting zijn van betrokkenheid bij natuur en milieu. Meestal gaat het om ervaringen die de betrokkenheid bij natuur en milieu hebben versterkt.

Vakantie

Met uitzondering van één respondent, hebben alle respondenten sinds hun jeugd vakanties in de natuur beleefd. Deze natuurervaringen zijn in de perceptie van vier respondenten van invloed geweest op hun betrokkenheid bij natuur en milieu (71, 66, 61, 90). Eén van deze respondenten ervoer een sterk gevoel van eenheid met de natuur tijdens haar wandeling naar Santiago (90). Voor twee respondenten waren deze natuurervaringen op vakantie van persoonlijke betekenis, maar zij kunnen niet aangeven of het hun betrokkenheid bij natuur en milieu heeft beïnvloed (85, 63).

Documentaires

Eén respondent vertelde dat ze graag natuurfilms als Life kijkt, wat bij haar verwondering voor de natuur oproept (91). Dit heeft volgens haar geen invloed op haar leven hier, omdat ze denkt dat ze vanuit hier er niet zoveel mee kan doen.

Kinderen

Drie respondenten hebben getracht hun betrokkenheid bij natuur en milieu over te dragen op hun kinderen door hen mee de natuur in te nemen en lokale activiteiten te ondernemen, zoals een bezoek aan Naturalis of een boerderij. Deze activiteiten en hun natuurervaringen in deze periode hebben volgens hen bijgedragen aan hun eigen betrokkenheid bij natuur en milieu (66, 71) of zijn in elk geval belangrijk geweest (63).

Werk als leerkracht

Twee respondenten vinden het jammer dat ze als leerkracht in het basisonderwijs weinig met natuur en milieu kunnen doen, omdat het onderwijs zo gericht is opbrengstgericht werken (63, 82). Respondent '82 werkt alleen met de natuurmethode, terwijl de andere respondenten op verschillende manieren met natuur en milieu bezig zijn, bijvoorbeeld met de moestuintjes, door buiten naar binnen te halen en door proefjes te doen met de leerlingen.

7 Discussie

Veel studies naar de effecten van NME richten zich op de korte of middellange termijn en zijn (quasi-) experimenteel van aard, terwijl onderzoeken naar de langetermijneffecten schaars zijn. Op de lange termijn is het lastig om de effecten van NME en in het bijzonder de effecten van één NME activiteit te onderscheiden van andere invloeden. Voor dit onderzoek naar de langetermijneffecten van School in Bos is geen controlestudie uitgevoerd, waarmee de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers van School in Bos vergeleken kan worden met die van niet-deelnemers. Op basis van dit onderzoek kan er dus geen significant statistisch verband worden aangetoond tussen deelname aan School in Bos en natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu.

In plaats daarvan is het onderzoek gebaseerd op de herinneringen en percepties van mensen die 4 tot 40 jaar geleden aan School in Bos hebben deelgenomen. De vraag die centraal stond is: is School in Bos een topervaring, dat wil zeggen een ervaring die in de perceptie van oud-deelnemers invloed heeft gehad op hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu¹²? Om die vraag goed te kunnen beantwoorden is het belangrijk om te reflecteren op de waarde van de herinneringen en percepties van oud-deelnemers. Dat wordt gedaan aan de hand van vier maatstaven voor de invloed van School in Bos:

1. de aard en intensiteit van de herinneringen aan School in Bos;
2. de aard en intensiteit van herinneringen aan School in Bos ten opzichte van andere herinneringen;
3. de percepties over de invloed van School in Bos;
4. de percepties over de relatieve invloed van School in Bos, met andere woorden de invloed van School in Bos in vergelijking tot andere natuur- en milieugerelateerde ervaringen en factoren.

Aard en intensiteit van herinneringen

In dit retrospectieve onderzoek werd aangenomen dat de aard en intensiteit van de herinneringen een indicatie geven van de persoonlijke betekenis die de ervaring voor de respondent heeft gehad. De in het algemeen levendige en positieve herinneringen aan School in Bos wekken de indruk dat School in Bos van persoonlijke betekenis is geweest voor de respondenten. Ofschoon ook in andere invloedsferen is doorgevraagd naar de details van herinneringen, kunnen deze herinneringen niet vergeleken worden met de aard en intensiteit van de herinneringen aan School in Bos. School in Bos vormde namelijk de aanleiding voor de interviews, waardoor de respondenten waarschijnlijk al voor het interview over School in Bos hadden nagedacht en met andere mensen hierover hadden gesproken. Het is aannemelijk dat dit de gedetailleerdheid van de herinneringen positief heeft beïnvloed ten opzichte van andere ervaringen met natuur en milieu. Wanneer een oud-deelnemer meer herinneringen noemt aan School in Bos dan bijvoorbeeld een ander kamp, betekent dit dus niet automatisch dat School in Bos meer van persoonlijke betekenis is geweest.

Percepties over de invloed van School in Bos

Voor enkele geïnterviewden heeft School in Bos als één van hun vele natuurervaringen invloed gehad op hun betrokkenheid bij natuur en milieu. Andere geïnterviewden kunnen de invloed van School in Bos niet benoemen of kennen School in Bos geen invloed toe. De interviews, alsmede open enquêtevraag 12 *Welk effect heeft School in Bos op u gehad?*, laten daarmee een genuanceerder beeld zien van de invloed van School in Bos dan enquêtevraag 13, waarbij de respondenten de invloed van School in Bos op een Likert schaal moesten aangegeven. Uit deze enquêtevraag blijkt namelijk dat een meerderheid van de respondenten denkt dat School in Bos redelijk veel tot veel invloed heeft gehad op zeven van de negen aspecten van natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu, terwijl hooguit een kwart van de respondenten 'weet ik

¹² Ook wel verkort aangeduid als betrokkenheid bij natuur en milieu.

niet' of 'geen invloed' heeft aangevinkt. De interviews en de open enquêtevraag worden vanwege het spontane karakter van de antwoorden betrouwbaarder geacht dan de gesloten vragen.

Bovendien kunnen de oproepen tot het behoud van School in Bos er mogelijk op wijzen dat de indruk is gewekt dat het voortbestaan van School in Bos afhangt van de uitkomsten van dit onderzoek, waardoor oud-deelnemers de enquête mogelijk extra positief hebben ingevuld. Daarentegen hebben de respondenten zelf geen baat bij het overdrijven van de invloed van School in Bos, waardoor mag worden aangenomen dat de respondenten vraag 13 over de invloed van School in Bos naar waarheid hebben ingevuld. Aangezien ook andere onderzoeken laten zien dat directe natuurervaringen betrokkenheid bij natuur en milieu en natuurverbondenheid kunnen beïnvloeden (Chawla & Cushing, 2007; Kals et al., 1999; Liefländer et al., 2013; van der Waal et al., 2012), is het plausibel dat School in Bos door het bieden van een intensieve natuurervaring daadwerkelijk de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van een deel van de oud-deelnemers heeft beïnvloed.

Dit neemt niet weg dat de enquête wegens non-representativiteit een vertekend beeld geeft van de invloed van School in Bos:

- Voornamelijk oud-deelnemers die aangeven zich betrokken te voelen bij natuur en milieu hebben de enquête ingevuld. Mensen die niet betrokken zijn bij natuur en milieu en waarvan School in Bos de betrokkenheid bij natuur en milieu in elk geval niet positief heeft beïnvloed, komen nauwelijks voor in de groep respondenten.
- Oud-deelnemers die bereid waren om tijd te investeren in de enquête zijn vermoedelijk mensen met een positieve houding ten opzichte van School in Bos. De positieve enquêteresultaten bevestigen dit vermoeden.
- Het merendeel van de respondenten is vrouw, hoogopgeleid en autochtoon, wat niet een juiste afspiegeling vormt van de populatie oud-deelnemers van School in Bos.
- De groep respondenten bestaat voor een deel uit docenten die mogelijk de enquête hebben ingevuld vanuit het perspectief of hun ervaringen van School in Bos als leerkracht.

Dit vraagt, samen met bovenstaande punten, om voorzichtigheid bij het trekken van conclusies over de invloed van School in Bos.

Percepties over de relatieve invloed van School in Bos

Hoewel de interviews waardevolle inzichten gaven in ervaringen met natuur en milieu die voor de respondenten van persoonlijke betekenis of van invloed zijn geweest op hun betrokkenheid bij natuur en milieu, blijkt het lastig te zijn voor de meeste geïnterviewden om invloedrijke ervaringen te benoemen. Sommige geïnterviewden gaven aan dat ze al kinderen waren die hielden van natuur en buiten zijn en dat ze niet weten hoe die betrokkenheid is ontstaan. Ook in de enquête werd het karakter en een aangeboren liefde voor de natuur meerdere keren als opmerking geplaatst bij het benoemen van invloedrijke factoren. Dit komt overeen met het levenslooponderzoek van Bulten e.a. (2010), waarin ook meerdere respondenten hun karakter noemen als verklaring voor hun betrokkenheid bij natuur en milieu (Bulten et al., 2010). Ook Nisbet e.a. (2009) wijzen op het verband tussen natuurverbondenheid en karakter. Dit roept de vraag op in hoeverre het karakter en de persoonlijkheidsvorming in de eerste levensjaren bepalend is voor het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu.

Tevens stelt de moeite die respondenten hadden om invloedrijke ervaringen te benoemen de betrouwbaarheid van enquêtevraag 6 *Welke factoren hebben in uw ogen invloed gehad op het ontstaan van uw betrokkenheid?* ter discussie. Niet alleen is deze vraag door veel respondenten beantwoord, maar ook hebben veel respondenten meer dan het maximale aantal van vijf opties aangevinkt. Dit wijst niet alleen op een onduidelijke vraagstelling, maar mogelijk ook op de moeite die respondenten hadden om onderscheid te maken in de invloed van ervaringen met natuur en milieu. Daarentegen komen de meest genoemde factoren per categorie wel overeen met de ervaringen die van persoonlijke betekenis of van invloed zijn geweest voor de geïnterviewden, namelijk ouders,

buitenspelen in een natuurlijke omgeving en natuurervaringen in vakantie en vrije tijd. Dit is tevens in overeenstemming met de Significant Life Experiences die uit andere onderzoeken naar voren komen (zie o.a. Chawla & Cushing, 2007). Vanwege deze overeenkomsten kunnen de uitkomsten van vraag 6 wel als geldig worden beschouwd.

Er bestaat wel een afwijking ten aanzien van de lessen over natuur en milieu. Deze worden door de meerderheid van de enquêterespondenten aangevinkt als invloedrijke factor, terwijl de geïnterviewden die nauwelijks konden herinneren en geen invloed toekenden. Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie is dat in de enquête lessen over natuur en milieu ruim geïnterpreteerd werden, met zowel lessen in als buiten het klaslokaal, terwijl de geïnterviewden meer dachten aan de lessen over natuur en milieu in de klas. Zij bespraken namelijk afzonderlijk de activiteiten die buiten de klas werden ondernomen. Deze activiteiten konden de geïnterviewden zich overigens wel herinneren. Dit komt overeen met het levensloponderzoek van Bulten e.a. (2010), waaruit blijkt dat, behalve meerdaagse kampen, vooral concrete doeactiviteiten en buitenactiviteiten goed werden herinnerd. Dit kwalitatieve onderzoek werd uitgevoerd onder respondenten van een kwantitatief onderzoek van Smit e.a. (2006), waaruit blijkt dat NME op de basisschool een significant positieve invloed heeft op de houding en het gedrag ten aanzien van natuur en milieu op de lange termijn (Smit et al., 2006). Ook in dit onderzoek werden werkweken en excursies het meest genoemd als herinneringen aan NME op de basisschool (Smit et al., 2006). Deze uitkomsten zijn in lijn met de uitkomsten van geheugenonderzoek, zoals beschreven door Knapp & Benton (2006), waaruit blijkt dat een "active delivery of content/concepts" episodische herinneringen kan versterken (2006, p. 167). Gezien de focus binnen School in Bos op het zelf ervaren en doen, biedt dit een verklaring voor de levendige herinneringen die respondenten, zelfs 40 jaar na deelname, nog hebben aan School in Bos.

Gevolgtrekkingen en andere aanwijzingen voor de invloed van School in Bos

De in het algemeen positieve en levendige herinneringen geven sterke aanwijzingen dat School in Bos voor een deel van de respondenten een belangrijke ervaring is geweest. Ook mag worden aangenomen dat School in Bos, samen met andere ervaringen en factoren, de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van een deel van de respondenten heeft beïnvloed. Vanwege bovengenoemde beperkingen kunnen echter geen concrete uitspraken worden gedaan over de mate waarin School in Bos invloed heeft gehad op de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van oud-deelnemers. Een interessante vraag is daarom wat op basis van de herinneringen en spontaan genoemde effecten nog meer afgeleid kan worden over de invloed van School in Bos. Het onderzoek van Liddicoat & Krasny (2014) biedt een aantal aanknopingspunten. Op basis van onderzoeken naar functioneel geheugen, onderscheiden zij drie functies van episodische autobiografische herinneringen:

- 1) Richtinggevende functie: herinneringen worden gebruikt om richting te geven aan acties. Hierin worden 6 categorieën onderscheiden:
 - memorabele boodschappen: letterlijke boodschappen;
 - symbolische boodschappen: minder specifieke uitspraken die zijn geïnterpreteerd door de luisteraar;
 - begin- en keerpunten: gebeurtenissen die ertoe leiden dat een persoon een nieuwe weg inslaat;
 - bevestigende gebeurtenissen: gebeurtenissen die overtuigingen en keuzes valideren en versterken;
 - analoge gebeurtenissen: gebeurtenissen die herinnerd worden in vergelijkbare situaties en een leidraad verschaffen in hoe men zich in dat soort situaties dient te gedragen.

Op basis van hun onderzoek naar de herinneringen aan een driedaags NME-programma voegen Liddicoat & Krasny (2014) hier nog een zevende categorie aan toe, namelijk de ontwikkeling van sociale vaardigheden, omdat die ook toekomstige acties en interacties kunnen beïnvloeden.

- 2) Sociale functie: het ophalen van herinneringen aan een gebeurtenis kan bijdragen aan de intimiteit tussen vrienden en familie en het ontwikkelen van nieuwe relaties.

- 3) Zelfbewustzijn functie ('sense of self'): wanneer herinneringen bijdragen aan het vormen van een identiteit en levensverhaal (Liddicoat & Krasny, 2014).

Voor de meeste respondenten is School in Bos vooral een positieve jeugdherinnering en daarmee een verrijking van hun leven. Het kan op die manier hebben bijgedragen aan hun zelfbewustzijn. Daarnaast bevatten de onderzoeksresultaten aanwijzingen dat School in Bos voor een deel van de respondenten een richtinggevende functie heeft gehad. Sommige respondenten noemen bepaalde boodschappen die ze hebben meegekregen van School in Bos, bijvoorbeeld dat ze respectvol moeten omgaan met de natuur. Voor enkele respondenten gaf School in Bos de aanzet om meer in de natuur te spelen, terwijl voor anderen het meer een bevestiging was van hun interesses in de natuur en buiten zijn. Ook de ontwikkeling van sociale vaardigheden wordt door respondenten genoemd als effect van School in Bos. Daarnaast is het mogelijk dat School in Bos niet alleen heeft geleid tot levendige episodische herinneringen, maar ook heeft bijgedragen aan het semantische geheugen, oftewel de algemene kennis van respondenten. Kennis over de natuur en prehistorie wordt namelijk het meest spontaan genoemd als effect van School in Bos (bij open enquêtevraag 12).

Andere effecten die bij de open enquêtevraag 12 meerdere keren worden genoemd zijn bewustwording van de natuur en een toename van het natuurbezoek, de liefde voor natuur, het respect voor de natuur en de interesse in de natuur en geschiedenis. Het is opvallend dat de spontaan genoemde effecten grotendeels afwijken van de onderzochte effecten in vraag 13. Dit roept de vraag op of vraag 13 zich wel op de meest passende en haalbare effecten van School in Bos richt. Achteraf gezien was het nuttig geweest om aan het begin van het onderzoek een diepgaande groepsdiscussie te houden met leden van de begeleidingscommissie en andere betrokkenen van School in Bos om zo een duidelijker beeld te krijgen van de meest gewenste en haalbare langetermijneffecten alsmede het vlak waarop deze zich bevinden, zoals op natuur, milieu, directe leefomgeving en/of geschiedenis. De gewenste effecten werden namelijk niet eenduidig beschreven in documenten en door betrokkenen van School in Bos. Nu is aan het begin van het onderzoek tijd besteed aan het zoeken naar en bestuderen van valide en betrouwbare concepten en meetinstrumenten van natuurverbondenheid, wat gezien het ontbreken van een controlestudie overbodig was. Een benadering vanuit de praktijk in plaats van de theorie zou waarschijnlijk geresulteerd hebben in meer logische en eenvoudige variabelen voor het meten van de invloed van School in Bos.

Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

- Het is raadzaam voor betrokkenen van School in Bos om te reflecteren op de vraag: welk type invloed kan en wil School in Bos op de lange termijn bereiken? Dit kan ook richting geven aan eventueel toekomstig onderzoek naar de langetermijneffecten van School in Bos.
- Voor toekomstig onderzoek naar de langetermijneffecten van een NME-programma is het interessant om de herinneringen van oud-deelnemers te onderzoeken in het licht van de functies die ze kunnen vervullen (bijvoorbeeld naar de indeling van Liddicoat & Krasny, 2014). Dit kan meer inzicht bieden in de waarde van de herinneringen aan een NME-programma.
- Een betere toepassing van levenslooponderzoek voor een effectstudie is wellicht om het NME-programma niet expliciet te noemen om vervolgens te kijken of het programma spontaan wordt genoemd als invloedrijke ervaring. Op deze manier kan vertekening worden voorkomen en kunnen aard en intensiteit van herinneringen onderling met elkaar vergeleken worden. Het heeft echter wel tot gevolg dat de focus van de effectstudie niet op het NME-programma ligt, wat bezwaarlijk kan zijn voor de betrokkenen van het NME-programma. Bovendien maakt dit het nog lastiger om respondenten te verzamelen. Ook gezien de moeite die respondenten hadden met het benoemen van invloedrijke ervaringen, lijkt de vorige methode op basis van de functie van herinneringen waardevoller voor onderzoek naar de langetermijnvloed van een NME-programma.

- Voor toekomstig onderzoek naar het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu is het interessant om de rol van het karakter en persoonlijkheidsvorming in de eerste levensjaren te onderzoeken.
- De laatste aanbeveling betreft het gebruik van een tijdlijn in levensloonderzoek. Het bleek erg nuttig te zijn als geheugensteun en voor de reflectie aan het einde van het interview. Bij gebruik in toekomstige onderzoek zijn de volgende aandachtspunten van belang:
 - In de periode na de jeugd vervaagt de scheidslijn tussen ervaringen die invloed hebben gehad op betrokkenheid bij natuur en milieu en ervaringen die een weerspiegeling zijn van betrokkenheid bij natuur en milieu. Hoe kan dit verschil beter inzichtelijk worden gemaakt tijdens de interviews en op de tijdlijn? Een mogelijke optie is om het onderzoek te beperken tot ervaringen in de jeugdperiode. Dit impliceert echter dat de betrokkenheid in de jeugd is ontstaan, terwijl ook ervaringen op latere leeftijd kunnen bijdragen aan het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu.
 - De lengte van de interviews (1 tot 2 uur): Het bespreken van alle ervaringen met natuur en milieu in een leven kan veel tijd in beslag nemen en langdradig worden. De interviewer merkte dat de motivatie en energie van de meeste geïnterviewden afnam tijdens het interview, terwijl juist aan het einde van het interview aan hen gevraagd werd om dieper over de invloed van ervaringen na te denken.

8 Conclusie

Dit onderzoek had tot doel om op basis van de herinneringen en percepties van oud-deelnemers meer inzicht te verkrijgen in de invloed van School in Bos op de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu, ook wel verkort aangeduid als betrokkenheid bij natuur en milieu.

De respondenten hebben in het algemeen levendige en positieve herinneringen aan School in Bos. Voornamelijk de prehistorische dag is veel oud-deelnemers bijgebleven. Ook worden veel herinneringen genoemd aan de verhalen, de dieren en de fietstocht. Bijna de helft van de enquêterespondenten heeft School in Bos als heel leuk ervaren, terwijl ruim een kwart het als leuk ervaren heeft. Daarnaast werd de natuurwerkweek als leerzaam ervaren. Bijna de helft van de enquêterespondenten noemt een effect van School in Bos, waarbij het opdoen van kennis van natuur en geschiedenis het meest wordt genoemd. Andere effecten die meerdere keren spontaan worden genoemd zijn sociale effecten, bewustwording van natuur en een toename van de interesse in natuur en geschiedenis, het natuurbezoek, de liefde voor natuur en het respect voor natuur. Een meerderheid van de enquêterespondenten denkt dat School in Bos invloed heeft gehad op de meeste aspecten van hun natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu. Voor sommige geïnterviewden heeft School in Bos als één van hun natuurervaringen bijgedragen aan hun betrokkenheid bij natuur en milieu.

Het is belangrijk om de herinneringen aan en de percepties over de invloed van School in Bos te zien in het licht van andere natuur- en milieugerelateerde ervaringen en factoren. Hierbij is het noemenswaardig dat doeactiviteiten buiten de klas veel beter worden herinnerd dan de natuurlessen in de klas. Afgezien van de invloed die sommige respondenten aan de schooltuinen toekennen, is de invloed die aan de basisschool wordt toegekend beperkt (School in Bos niet meegenomen). De meest genoemde factoren van invloed of van persoonlijke betekenis uit de jeugd zijn ouders, het buitenspelen en natuurervaringen in vakanties en vrije tijd. Ook na de jeugd spelen voornamelijk natuurervaringen in vakanties en vrije tijd een rol in het vormen of versterken van betrokkenheid bij natuur en milieu. Daarnaast bevatten de onderzoeksresultaten aanwijzingen dat het karakter en de persoonlijkheidsvorming in de eerste levensjaren medebepalend zijn in het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu.

Vanwege de beperkingen van dit onderzoek kunnen geen conclusies worden getrokken over de mate waarin School in Bos de natuurverbondenheid en verantwoordelijkheid voor natuur en milieu heeft beïnvloed. Wel geven de in het algemeen positieve en levendige herinneringen aan School in Bos, zelfs tot 40 jaar na deelname, sterke aanwijzingen dat School in Bos een belangrijke en positieve levenservaring is geweest voor een deel van de oud-deelnemers. Daarnaast kan geconcludeerd worden dat School in Bos, samen met andere ervaringen en factoren, invloed heeft gehad op de natuurverbondenheid en de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu van een deel van de oud-deelnemers. Ook wijzen de spontaan genoemde effecten op het bestaan van andere cognitieve, affectieve en conatieve effecten van School in Bos.

Referenties

- Ajiboye, J. O., & Olatundun, S. A. (2010). Impact of some environmental education outdoor activities on Nigerian primary school pupils' environmental knowledge. *Applied Environmental Education & Communication*, 9(3), 149–158. <http://doi.org/10.1080/1533015X.2010.510020>
- Alon, N. L., & Tal, T. (2015). Student self-reported learning outcomes of field trips: The pedagogical impact. *International Journal of Science Education*, 37(8), 1279–1298. <http://doi.org/10.1080/09500693.2015.1034797>
- Bexell, S. M., Jarrett, O. S., & Ping, X. (2013). The effects of a summer camp program in China on children's knowledge, attitudes, and behaviors toward animals: A model for conservation education. *Visitor Studies*, 16(1), 59–81. <http://doi.org/10.1080/10645578.2013.768072>
- Beyer, K., Heller, E., Bizub, J., Kistner, A., Szabo, A., Shawgo, E., & Zetts, C. (2015). More than a Pretty Place: Assessing the impact of environmental education on children's knowledge and attitudes about outdoor play in nature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12(2), 2054–2070. <http://doi.org/10.3390/ijerph120202054>
- Bögeholz, S. (2006). Nature experience and its importance for environmental knowledge, values and action: Recent German empirical contributions. *Environmental Education Research*, 12(1), 65–84. <http://doi.org/10.1080/13504620500526529>
- Bogner, F. X. (2002). The influence of a residential outdoor education programme to pupil's environmental perception. *European Journal of Psychology of Education*, 17(1), 19–34.
- Brain, R., Upton, S., & Tingey, B. (2015). Extension sustainability camp: Design, implementation, and evaluation. *Journal of Extension*, 53(1), 1–18.
- Bulten, M., Sollart, K. M., Van Koppen, C. S. A., & Jansen, P. (2010). *Leren in een levensloop: Kwalitatief onderzoek naar jeugdervaringen die bijdragen aan betrokkenheid bij natuur en milieu*. Apeldoorn: Stichting Veldwerk Nederland.
- Cachelin, A., Paisley, K., & Blanchard, A. (2009). Using the Significant Life Experience framework to inform program evaluation: The Nature Conservancy's Wings of Water Wetlands Education Program. *The Journal of Environmental Education*, 40(2), 2–14.
- Carrier, S. J. (2009). Environmental education in the schoolyard: Learning styles and gender. *The Journal of Environmental Education*, 40(3), 2–12. <http://doi.org/10.3200/JOEE.40.3.2-12>
- Chawla, L. (1998a). Research methods to investigate Significant Life Experiences: review and recommendations. *Environmental Education Research*, 4(4), 383–397. <http://doi.org/10.1080/1350462980040403>
- Chawla, L. (1998b). Significant Life Experiences revisited: A review of research on sources of environmental sensitivity. *The Journal of Environmental Education*, 29(3), 11–21. <http://doi.org/10.1080/00958969809599114>
- Chawla, L. (1999). Life paths into effective environmental action. *The Journal of Environmental Education*, 31(1), 15–26. <http://doi.org/10.1080/00958969909598628>
- Chawla, L. (2001). Significant Life Experiences revisited once again: Response to Vol. 5(4) "Five critical commentaries on Significant Life Experience research in environmental education." *Environmental Education Research*, 7(4), 451–461. <http://doi.org/10.1080/13504620120081313>
- Chawla, L., & Cushing, D. F. (2007). Education for strategic environmental behavior. *Environmental Education Research*, 13(4), 437–452. <http://doi.org/10.1080/13504620701581539>
- Clayton, S. D. (2012). Environment and identity. In S. D. Clayton (Ed.), *The Oxford handbook of environmental and conservation psychology* (pp. 164–180). Oxford University Press.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: the psychology of optimal experience*. (1st ed.). New York: Harper & Row Publishers.
- Cumming, F., & Nash, M. (2015). An Australian perspective of a forest school: shaping a sense of place to support learning. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, 15(4), 296–309. <http://doi.org/10.1080/14729679.2015.1010071>
- De Gelder, G. M., & van Koppen, C. S. A. (2007). *Evaluatierapport Het Bewaarde Land in Noord-Brabant*. Utrecht: Freudenthal Instituut, Universiteit Utrecht.
- De Gelder, G. M., & van Koppen, C. S. A. (2008). Zachte waarden, harde cijfers? Evaluatie van de effecten van natuurbeleving bij kinderen. *Landschap: Tijdschrift Voor Landschapsecologie En Milieukunde*, 25(2), 56–67.
- Drissner, J., Haase, H.-M., & Hille, K. (2010). Short-term environmental education - Does it work? - An evaluation of the "Green Classroom." *Journal of Biological Education*, 44(4), 149–155. <http://doi.org/10.1080/00219266.2010.9656215>
- Erdogan, M. (2015). The effect of summer environmental education program (SEEP) on elementary school students' environmental literacy. *International Journal of Environmental and Science Education*, 10(2), 165–181. <http://doi.org/10.12973/ijese.2015.238a>
- Ernst, J., & Theimer, S. (2011). Evaluating the effects of environmental education programming on connectedness to nature. *Environmental Education Research*, 17(5), 577–598. <http://doi.org/10.1080/13504622.2011.565119>
- Fančovičová, J., & Prokop, P. (2011). Plants have a chance: Outdoor educational programmes alter students' knowledge and attitudes towards plants. *Environmental Education Research*, 17(4), 537–551. <http://doi.org/10.1080/13504622.2010.545874>
- Fanini, L., El Gtari, M., Ghlala, A., El Gtari-Chaabkane, T., & Scapini, F. (2007). From researchers to primary school: Dissemination of scientific research results on the beach. An experience of environmental education

- at Nefza, Tunisia. *Oceanologia*, 49(1), 145–157.
- Farmer, J., Knapp, D., & Benton, G. M. (2007). An elementary school environmental education field trip: Long-term effects on ecological and environmental knowledge and attitude development. *The Journal of Environmental Education*, 38(3), 33–42. <http://doi.org/10.3200/JOEE.38.3.33-42>
- Fernández Lo Faso, R. P., Velasco Gemio, R., Escudero García, J. C., Ceballos-Zúñiga, E. G., Bueno, C., & Gallardo, J. M. (2005). Tench, Tinca tinca (L.), fish farms as a tool for environmental education. *Aquaculture International*, 14(1-2), 209–218. <http://doi.org/10.1007/s10499-005-9027-9>
- Golob, N. (2011). Learning science through outdoor learning. *New Educational Review*, 25(3), 221–234.
- Johnson, B., & Manoli, C. C. (2008). Using Bogner and Wiseman's Model of Ecological Values to measure the impact of an earth education programme on children's environmental perceptions. *Environmental Education Research*, 14(2), 115–127. <http://doi.org/10.1080/13504620801951673>
- Ju, E. J., & Kim, J. G. (2011). Using soil seed banks for ecological education in primary school. *Journal of Biological Education*, 45(2), 93–101. <http://doi.org/10.1080/00219266.2010.546010>
- Judson, E. (2011). The impact of field trips and family involvement on mental models of the desert environment. *International Journal of Science Education*, 33(11), 1455–1472. <http://doi.org/10.1080/09500693.2010.495758>
- Kals, E., Schumacher, D., & Montada, L. (1999). Emotional affinity towards nature as a motivational basis. *Environment and Behavior*, 31(2), 178–202.
- Kenney, J. L., Militana, H. P., & Donohue, M. H. (2003). Helping teachers to use their school's backyard as an outdoor classroom: A report on the Watershed Learning Center Program. *Journal of Environmental Education*, 35(1), 18–26.
- Kieviet, K. J., & van Koppen, C. S. A. (2008). *Summatieve evaluatie Natuur-Wijs eerste fase*. Utrecht: Freudenthal Instituut Universiteit Utrecht.
- Knapp, D., & Benton, G. M. (2006). Episodic and semantic memories of residential environmental education program. *Environmental Education Research*, 12(2), 165–177.
- Kossack, A., & Bogner, F. X. (2012). How does a one-day environmental education programme support individual connectedness with nature? *Journal of Biological Education*, 46(3), 180–187. <http://doi.org/10.1080/00219266.2011.634016>
- Kruse, C. K., & Card, J. A. (2004). Effects of a conservation education camp program on campers' self-reported knowledge, attitude, and behavior. *The Journal of Environmental Education*, 35(4), 33–45. <http://doi.org/10.3200/JOEE.35.4.33-45>
- Liddicoat, K. R., & Krasny, M. E. (2014). Memories as useful outcomes of residential outdoor environmental education. *The Journal of Environmental Education*, 45(3), 178–193. <http://doi.org/10.1080/00958964.2014.905431>
- Liefländer, A. K., & Bogner, F. X. (2014). The effects of children's age and sex on acquiring pro-environmental attitudes through environmental education. *The Journal of Environmental Education*, 45(2), 105–117. <http://doi.org/10.1080/00958964.2013.875511>
- Liefländer, A. K., Bogner, F. X., Kibbe, A., & Kaiser, F. G. (2015). Evaluating environmental knowledge dimension convergence to assess educational programme effectiveness. *International Journal of Science Education*, 37(4), 684–702. <http://doi.org/10.1080/09500693.2015.1010628>
- Liefländer, A. K., Fröhlich, G., Bogner, F. X., & Schultz, P. W. (2013). Promoting connectedness with nature through environmental education. *Environmental Education Research*, 19(3), 370–384. <http://doi.org/10.1080/13504622.2012.697545>
- Lindemann-Matthies, P. (2006). Investigating nature on the way to school: Responses to an educational programme by teachers and their pupils. *International Journal of Science Education*, 28(8), 895–918. <http://doi.org/10.1080/10670560500438396>
- Magntorn, O., & Helldén, G. (2007). Reading nature from a “bottom-up” perspective. *Journal of Biological Education*, 41(2), 68–75. <http://doi.org/10.1080/00219266.2007.9656065>
- Margadant-van Arcken, M. J. A. (1995). Het belang en de plaats van natuurbeleving in NME. In J. van Bergeijk, A. H. Alblas, & M. I. Visser-Reyneveld (Eds.), *Natuur- en milieueducatie didactisch beschouwd* (pp. 75–88). Wageningen: Wageningen Pers.
- Margadant-van Arcken, M. J. A., & van Kempen, M. (1990). *Groen verschiet: natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Maslow, A. H. (1970). *Religions, values, and peakexperiences*. New York: The Viking Press.
- Nisbet, E. K., Zelenski, J. M., & Murphy, S. A. (2009). The Nature Relatedness scale: Linking individuals' connection with nature to environmental concern and behavior. *Environment and Behavior*, 41(5), 715–740.
- Palmer, J. A., Suggate, J., Bajd, B., Hart, P. K. P., Ho, R. K. P., Ofwonol-Orecho, J. K. W., ... Van Staden, C. (1998). An overview of significant influences and formative experiences on the development of adults' environmental awareness in nine countries. *Environmental Education Research*, 4(4), 445–464. <http://doi.org/10.1080/1350462980040408>
- Palmer, J. A., Suggate, J., Bajd, B., & Tsaliki, E. (1998). Significant influences on the development of adults' environmental awareness in the UK, Slovenia and Greece. *Environmental Education Research*, 4(4), 429–444. <http://doi.org/10.1080/1350462980040407>
- Palmer, J. A., Suggate, J., Robottom, I., & Hart, P. (1999). Significant Life Experiences and formative influences on the development of adults' environmental awareness in the UK, Australia and Canada. *Environmental Education Research*, 5(2), 181–200. <http://doi.org/10.1080/1350462990050205>
- Powers, A. L. (2004). Evaluation of one- and two-day forestry field programs for elementary school children.

- Applied Environmental Education and Communication*, 3(1), 39–46.
<http://doi.org/10.1080/15330150490270622>
- Prokop, P., Tuncer, G., & Kvasnic, R. (2007). Short-term effects of field programme on students' knowledge and attitude toward biology: a Slovak experience. *Journal of Science Education and Technology*, 16(3), 247–255. <http://doi.org/10.1007/s10956-007-9044-8>
- Sivek, D. J. (2002). Environmental sensitivity among Wisconsin High School students. *Environmental Education Research*, 8(2), 155–170. <http://doi.org/10.1080/13504620220128220>
- Smit, W., Jansen, P., Bulten, M., Custers, C., van Koppen, C. S. A., & Damen, M. L. C. (2006). *Hoe Duurzaam is NME? Een explorerend kwantitatief onderzoek naar langetermijneffecten van natuur- en milieueducatie op basisscholen*. Apeldoorn: Stichting Veldwerk.
- Smith-Sebasto, N., & Semrau, H. J. (2004). Evaluation of the environmental education program at the New Jersey School of Conservation. *Journal of Environmental Education*, 36(1), 3–18.
<http://doi.org/10.3200/JOEE.36.1.3-18>
- Stern, M. J., Powell, R. B., & Ardoin, N. M. (2008). What difference does it make? assessing outcomes from participation in a residential environmental education program. *The Journal of Environmental Education*, 39(4), 31–43. <http://doi.org/10.3200/JOEE.39.4.31-43>
- Sward, L. L. (1999). Significant Life Experiences affecting the environmental sensitivity of El Salvadoran environmental professionals. *Environmental Education Research*, 5(2), 201–206.
<http://doi.org/10.1080/1350462990050206>
- Tam, K.-P. (2013). Concepts and measures related to connection to nature: Similarities and differences. *Journal of Environmental Psychology*, 34, 64–78. <http://doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.01.004>
- Tanner, T. (1998a). Choosing the right subjects in Significant Life Experiences research. *Environmental Education Research*, 4(4), 399–417. <http://doi.org/10.1080/13504629800404040>
- Tanner, T. (1998b). On the origins of SLE research, questions, outstanding, and other research traditions. *Environmental Education Research*, 4(4), 419–423. <http://doi.org/10.1080/13504629800404040>
- van Aalten, M., Visser, A., & Smit, H. (1998). *Het effect van NME-activiteiten voor het basisonderwijs, gevangen in cijfers*. Apeldoorn: Stichting Veldwerk Nederland.
- van Blitterswijk, H. (2006). Natuurwerkweken als top-ervaring. De praktijk van het Buitencentrum in Wilhelminaoord. In J. Verboom & S. De Vries (Eds.), *Topervaringen van kinderen met de natuur. Zes antwoorden op de vraag wat een topervaring is, waarom topervaringen gewenst zijn, en of en hoe je de voorwaarden kunt scheppen voor een topervaring*. (pp. 9–18).
- van der Waal, M. E., Hovinga, D., Wals, A. E. J., & van Koppen, C. S. A. (2012). "Toen ik er meer over ging weten werd het leuk": Onderzoek naar de meerwaarde van het educatieve natuurbelevingsprogramma "NatuurWijs" in vergelijking met regulier natuuronderwijs. Wageningen: Educatie & Competentiestudies, Wageningen Universiteit.
- van der Waal, M. E., van den Berg, A. E., & van Koppen, C. S. A. (2008). *Terug naar het bos: Effecten van natuurbelevingsprogramma "Het Bewaarde Land" op de natuurbeleving, topervaringen en gezondheid van allochtone en autochtone kinderen*. Wageningen: Alterra.
- Volk, T., & Cheak, M. (2003). The effects of an environmental education program on students, parents and community. *The Journal of Environmental Education*, 34(4), 12–25.
<http://doi.org/10.1080/00958960309603483>
- Wells, N. M., & Lekies, K. S. (2006). Nature and the life course: Pathways from childhood nature experiences to adult environmentalism. *Children, Youth and Environments*, 16(1), 1–25.

Bijlage A: Van NR-scale naar vraag 5 enquête

Tabel 11: Van NR-scale naar vraag 5 enquête

Nature Relatedness (Nederlandse vertaling van de NR scale van Nisbet e.a. (2009))	Meetinstrument vraag 5
Persoonlijke identificatie met natuur	
Mijn verbondenheid met natuur en milieu is onderdeel van mijn spiritualiteit	
Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben	Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben
Ik voel me erg verbonden met de natuur	Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur
Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur	Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur
Ik denk altijd na over de invloed van mijn handelen op het milieu	Ik denk altijd na over de invloed van mijn handelen op het milieu
Ik ben me erg bewust van milieuproblemen	
Ik denk veel na over het lijden van dieren	
Zelfs in het midden van de stad, merk ik de natuur om mij heen	
Mijn gevoelens over natuur hebben geen invloed op mijn levensstijl	
Levensopvattingen over de relatie tussen mens & natuur	
Mensen hebben het recht om natuurlijke hulpbronnen te gebruiken zoals ze willen	
Natuurbescherming is onnodig want de natuur is sterk genoeg om te herstellen van menselijke invloeden	
Dieren, vogels en planten hebben minder rechten dan mensen	
Sommige soorten zijn gewoon bedoeld om uit te sterven.	
Niets dat ik doe zal de problemen elders in de wereld veranderen	Het heeft geen zin je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld
De toestand van de (niet-menselijke) natuur is een indicator voor de toekomst van de mens	De toekomst van de mens is afhankelijk van hoe het met de natuur gaat
Natuurervaring	
De gedachte diep in de bossen te zijn, ver weg van de bewoonde wereld, maakt me bang	
Mijn ideale vakantieplek is een afgelegen natuurgebied	
Ik geniet van het buiten zijn, zelfs in onaangenaam weer	Ik geniet van in de natuur zijn
Ik ga niet vaak de natuur in	
Ik vind het leuk om te graven in de aarde en mijn handen vies te maken	
Ik ben opmerkzaam voor wilde dieren, waar ik ook ben	Ik ben opmerkzaam voor natuur, waar ik ook ben
	Ik voel vaak ontzag en verwondering voor natuur ¹³
	Verantwoordelijkheidsgevoel¹⁴
	Ik voel me verantwoordelijk voor mijn (natuurlijke) leefomgeving

¹³ Extra toegevoegd om een belangrijk gewenst leereffect van SIB mee te nemen in natuurverbondenheid

¹⁴ Extra toegevoegd vanwege wens vanuit Gemeente Den Haag om gevoel van verantwoordelijkheid voor de leefomgeving meer naar voren te laten komen in de enquête.

Bijlage B: De enquête

Introductie

Tijdens uw basisschoolperiode heeft u meegedaan aan natuurwerkweek School in Bos in Wilhelminaoord in Drenthe. School in Bos bestaat dit jaar 40 jaar en heeft De Wetenschapswinkel van Wageningen UR gevraagd onderzoek te doen naar de effecten van de natuurwerkweek op oud-deelnemers. Wij zijn erg benieuwd naar uw herinneringen aan School in Bos, uw betrokkenheid bij natuur en milieu en de rol die School in Bos daarbij heeft gespeeld. De enquête zal ongeveer een kwartier duren. Als u vragen of opmerkingen heeft over de enquête horen wij het graag. U kunt ons bereiken via schoolinbos@gmail.com of door te bellen naar 0317482484.

Alvast hartelijk dank voor het invullen van de enquête.

Deel 1: Betrokkenheid bij natuur en milieu

Het eerste deel van de enquête gaat in op uw betrokkenheid bij natuur en milieu, te beginnen met uw bezoek aan natuur.

- 1) Hoe vaak bracht u in de afgelopen 12 maanden uw vrije tijd door op de volgende plekken?

	Meerdere keren per week	1 keer per week	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Nooit
Parken en groen in de stad	☐	☐	☐	☐	☐
Platteland	☐	☐	☐	☐	☐
Natuurgebied (bos, heide, duinen, meren etc.)	☐	☐	☐	☐	☐

- 2) Er zijn verschillende redenen om de hierboven genoemde plekken te bezoeken. Wilt u hieronder twee redenen aangeven die voor u het belangrijkste zijn?

- Voor de gezelligheid, samen met anderen
- Even ertussenuit, tot rust komen
- Interesse voor gebied
- Liefde voor de natuur
- Fysiek actief zijn, sporten of voor avontuur

- 3) Hoe betrokken voelt u zich bij natuur en milieu?

- Zeer betrokken
- Enigszins betrokken
- Niet betrokken

4) Hoe uit uw betrokkenheid bij natuur en milieu zich in uw dagelijks leven?
(meerdere antwoorden mogelijk)

- Mijn opleiding/studie is gerelateerd aan natuur en milieu
- In mijn werk houd ik mij bezig met natuur en milieu
- Ik doe vrijwilligerswerk bij een natuur- en/of milieuorganisatie
- Wanneer ik ga stemmen neem ik mijn standpunten ten aanzien van natuur en milieu mee in mijn keuze
- Ik neem deel aan lokale duurzaamheidsinitiatieven
- In mijn natuurbezoek
- Ik houd de omgeving schoon en ruim afval van anderen op
- Anders, namelijk:

- Door financieel bij te dragen aan natuur en milieu, door middel van:
 - Het geven van een extra bedrag voor natuur en milieu
 - Groen beleggen
 - Kopen van producten die rekening houden met natuur en milieu (eco-keurmerk, FSC-hout, duurzaam katoen, regionale en seizoensproducten)
 - Investeren in duurzame energie
 - Aankopen van een certificaat voor bosaanplant ter compensatie van de uitstoot van broeikasgassen door vliegreizen (via bijvoorbeeld Green Seat)
 - Meedoen aan een adoptieactie (bijvoorbeeld adopteer een kip of appelboom)
 - Anders, namelijk:

5) Wilt u uw mening geven over onderstaande stellingen?

	Sterk oneens	Enigszins oneens	Niet eens/niet oneens	Enigszins me eens	Sterk me eens
Ik geniet van in de natuur zijn	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me verantwoordelijk voor mijn (natuurlijke) leefomgeving	☐	☐	☐	☐	☐
Ik ben opmerkzaam voor natuur, waar ik ook ben	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel vaak ontzag en verwondering voor de natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Ik denk na over de invloed van mijn handelen op het milieu	☐	☐	☐	☐	☐
Het heeft geen zin om je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur	☐	☐	☐	☐	☐
De toekomst van de mens is afhankelijk van hoe het met de natuur gaat	☐	☐	☐	☐	☐
Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben	☐	☐	☐	☐	☐

Deel 2: Het ontstaan van uw betrokkenheid

De volgende vraag gaat over het ontstaan van uw betrokkenheid bij natuur en milieu.

Indien u zich niet betrokken voelt, mag u deze vraag overslaan en verdergaan op de volgende pagina.

- 6) Welke factoren hebben in uw ogen invloed gehad op het ontstaan van uw betrokkenheid? Wilt u hieronder de factoren noemen die voor u het belangrijkste zijn (maximaal vijf)?

TIJDENS MIJN JEUGD		
Thuis <ul style="list-style-type: none">☐ Ouders als rolmodel☐ Vakantie en vrije tijd☐ Het zorgen voor huisdieren☐ Tuinieren☐ Anders, namelijk:	School <ul style="list-style-type: none">☐ Enthousiaste leerkrachten☐ Lessen over natuur en milieu☐ Natuurwerkweek School in Bos☐ Milieu- of natuurgerelateerde buitenactiviteiten (bv afvalopruimacties)☐ Anders, namelijk:	Overig <ul style="list-style-type: none">☐ Buiten spelen in natuurlijke omgeving☐ Lidmaatschap organisaties/clubs☐ Boeken/films/documentaires over natuur en milieu☐ Verlies of achteruitgang van een geliefd natuurgebied☐ Anders, namelijk:
NA MIJN JEUGD <ul style="list-style-type: none">☐ Studie☐ Vrienden☐ Organisaties☐ Boeken/ films/ documentaires☐ Werk☐ Vakantie en recreatieactiviteiten☐ Anders, namelijk:		

U kunt hier het ontstaan van uw betrokkenheid toelichten:

Deel 3: Herinneringen aan School in Bos

*De volgende vragen gaan over uw herinneringen aan School in Bos.
Kunt u uw herinneringen zo volledig mogelijk omschrijven?*

7) Wat komt het eerst bij u naar boven als u denkt aan School in Bos?

8) Wat kunt u zich herinneren van de activiteiten die u heeft gedaan tijdens uw natuurwerkweek School in Bos?

9) Welke herinnering(en) heeft u aan de docenten?

10) Wat kunt u zich herinneren van de locatie en omgeving?

11) Wat vond u van de natuurwerkweek?

12) Welk effect heeft School in Bos op u gehad?

Deel 4: Invloed van School in Bos

13) Welke invloed heeft School in Bos gehad op uw huidige:

	Geen invloed	Weinig invloed	Redelijk veel invloed	Veel invloed	Weet ik niet
Emotionele verbondenheid met natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Opmerkszaamheid in en van natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Verwondering ten aanzien van natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu	☐	☐	☐	☐	☐
Manier waarop u aankijkt tegen de relatie tussen mens en natuur	☐	☐	☐	☐	☐
Algemene betrokkenheid bij natuur en milieu	☐	☐	☐	☐	☐
Natuurbezoek	☐	☐	☐	☐	☐
Studiekeuze	☐	☐	☐	☐	☐
Carrièrekeuze	☐	☐	☐	☐	☐

U kunt hier de invloed van School in Bos toelichten:

Tot slot: uw profiel

14) Geboortjaar:

Geboorteland:

Geboorteland moeder:

Geboorteland vader:

15) Wat is uw geslacht?

- Man
- Vrouw

16) Wat is de naam van de basisschool waarop u zat toen u aan School in Bos deelnam?

17) Wat doet u op dit moment?

- Ik volg een opleiding (*Ga door naar vraag 18*)
- Ik werk (*Ga door naar 19*)
- Ik ben werkloos (*Ga door naar 19*)
- Anders, namelijk:

18) Op welk schooltype zit u?

- MBO
- HBO
- Universiteit
- Anders, namelijk:

19) Wat is uw hoogst voltooide opleiding?

- Geen opleiding
- Lagere school/basisonderwijs
- LBO, VBO, LTS, LHNO, VMBO
- MAVO, VMBO-t, MBO-kort
- MBO, MTS, MEAO
- HAVO, VWO, Gymnasium
- HBO, HEAO, PABO, HTS
- Universiteit
- Anders, namelijk:

20) Heeft u naar aanleiding van deze enquête nog opmerkingen?

Hartelijk dank voor uw tijd!

Dankzij u hebben wij meer inzicht verkregen in de herinneringen van oud-deelnemers aan School in Bos en de invloed die School in Bos heeft op het vormen van betrokkenheid bij natuur en milieu. Wij zijn erg benieuwd naar uw persoonlijke verhaal en zouden daarom graag met u in gesprek gaan. Op deze manier krijgen wij een rijker beeld van de herinneringen aan School in Bos en de invloed die School in Bos en andere factoren hebben gehad op de betrokkenheid bij natuur en milieu.

Mogen wij u uitnodigen voor een interview?

- Ja, mijn e-mailadres of telefoonnummer is:
- Nee

Bijlage C: De topic list

1. Introductie (pagina 1)

- ◇ Bedanken
- ◇ Aanleiding en doel
- ◇ Enquête → algemeen beeld; benieuwd naar uw persoonlijke verhaal
- ◇ Zo open mogelijk spreken; geen goede of slechte antwoorden; maakt niet uit veel of weinig betrokken
- ◇ Anoniem
- ◇ Opnemen
- ◇ Uitleg schema

2. Betrokkenheid (pagina 2)

2.1 Hoe graag komt u in de natuur?

◇ Hoe vaak? ◇ Met welk doel? ◇ Waarom vindt u dit fijn/ belangrijk? ◇ Wat betekent natuur voor u?	Inleidende vraag
--	------------------

2.2 Hoe betrokken voelt u zich met natuur en milieu?

◇ Mate van betrokkenheid: zeer, redelijk, niet. ◇ Waarom voelt u zich wel/niet betrokken? ◇ Waaruit blijkt dat? ◇ Zijn er andere activiteiten waaruit uw betrokkenheid blijkt? ◇ Leefomgeving/wijk/ buurt: bent u betrokken bij initiatieven in de wijk? (ook sociale aspect duurzaamheid) ◇ Natuur ver weg/ dichtbij?	Doel: in kaart brengen betrokkenheid. Invullen op schema Doorvragen naar alg. categorieën: werk, studie, vrije tijd, consumptie.
---	--

2.3 Hoe verantwoordelijk voelt u zich voor natuur en milieu?

◇ Erg/ een beetje/ niet verantwoordelijk ◇ Waarom wel/niet? ◇ Is het vooral een gevoel, of onderneemt u ook acties waaruit uw verantwoordelijkheidsgevoel blijkt? (het nemen van verantwoordelijkheid) ◇ Verantwoordelijkheid t.a.v. leefomgeving/wijk/ buurt	Doel: in kaart brengen verantwoordelijkheid. Invullen op schema Als aanvulling op de vraag over betrokkenheid
--	---

3. Basisschool algemeen (pagina 3)

3.1 Klopt het dat u op basisschool heeft gezeten toen u aan School in Bos deelnam?

3.2 Heeft u daarnaast nog op andere basisscholen gezeten?

3.3 Hoe zag de basisschool eruit?

<ul style="list-style-type: none">◇ Groot of klein gebouw◇ Omgeven door wegen, huizen of groen◇ Speelplaats, bomen, trapveld◇ Schooltuin◇ Planten en dieren in school	Inleidende vraag, bedoeld om herinneringen op te roepen aan school.
---	---

3.4 Wat kunt u zich nog herinneren van de basisschool wat betreft natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Kunt u daar iets meer over vertellen?◇ Wanneer was dat ongeveer?◇ Hoe vond u dat?/ Wat deed dat met u?◇ Zijn er nog andere activiteiten of leerkrachten die u kunt herinneren?	Bedoeld om herinneringen op te roepen over NME op school. Zoveel mogelijk spontaan. Herhalen totdat geen herinneringen meer boven komen. Invullen op schema
---	--

3.5 Heeft u het idee dat dingen die u op de basisschool geleerd of gedaan heeft, invloed hebben gehad op uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Zo ja, welke dingen?◇ Op wat voor manier hebben ze invloed gehad?	Doel: invloedrijke factoren van basisschool in kaart brengen Gebruik schema: markeren en verbindinglijnen tekenen
--	--

4 School in Bos (pagina 4)

4.1 Wat kwam het eerst bij u naar boven toen u terugdacht aan School in Bos?

<ul style="list-style-type: none">◇ Waarom juist dat?	<i>Invullen op schema</i>
---	---------------------------

4.2 Wat waren voor u de meest bijzondere momenten van School in Bos?

<ul style="list-style-type: none">◇ Waarom was dit bijzonder?◇ Wat deed het met u?◇ Zijn er nog meer bijzondere momenten?	Bedoeld om herinneringen op te roepen over SIB, doorvragen totdat geen bijzondere momenten meer boven komen. <i>Invullen op schema</i>
---	---

4.3 Wat kunt u zich verder nog herinneren van School in Bos?

<ul style="list-style-type: none">◇ Activiteiten, docenten, locatie & omgeving	Bedoeld om nog meer herinneringen op te roepen over SIB, doorvragen totdat geen herinneringen meer boven komen. <i>Invullen op schema</i>
--	--

4.4 Hoe kijkt u nu terug op de School in Bos?

<ul style="list-style-type: none">◇ Waarom positief/ negatief?	Bedoeld om de aard van de herinneringen te onderzoeken.
--	---

4.5 Heeft u het idee dat School in Bos invloed heeft gehad op uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Zo ja, op welke manier? ◇ Zo ja, op welke aspecten t.a.v. uw betrokkenheid bij natuur en milieu heeft het invloed gehad? ◇ Zo nee, waarom niet? 	<p>Bedoeld om de invloed van SIB in kaart te brengen. <i>Gebruik schema: markeren en verbindinglijnen trekken.</i></p>
---	---

5. Thuis en omgeving (pagina 5)

5.1 Wat deed u, als kind van de basisschool, het liefste na schooltijd?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Binnen of buiten spelen? ◇ Wat deed u buiten? Waar deed u dat, op straat, park, velden, duinen, bos, water? ◇ Samen met anderen, of alleen? ◇ Was u lid van een club/vereniging? 	<p>Doel: herinneringen aan buitenschoolse activiteiten oproepen <i>Invullen op schema</i></p>
---	---

5.2 Hoe waren de mogelijkheden in de buurt waar u woonde om buiten te spelen?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Was er veel groen in de buurt? Tuinen om in te spelen? 	<p>Doel: hoeveel groen in de buurt in kaart brengen</p>
--	---

5.3 Hoeveel belangstelling hadden uw ouders voor natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Hoe uitte zich dat? ◇ Gingen ze vaak de natuur in? Ging u dan mee? Wat deden jullie? ◇ Hadden jullie huisdieren? Welke, wie verzorgde die? ◇ Waar ging jullie naar toe op vakantie? ◇ Regels thuis? 	<p>Doel: invloed ouders inventariseren <i>Invullen op schema</i></p>
---	--

5.4 Heeft u broers of zussen? Zo ja, hadden die meer of minder belangstelling voor natuur en buiten spelen?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Hoe uitte zich dat? ◇ Hoe komt dat denkt u? Aangeboren interesse of andere reden? ◇ Heeft dat nog invloed op u gehad? 	<p>Doel: invloed gezin en karakterkenmerken bepalen <i>Invullen op schema</i></p>
---	---

5.5 Als u terugkijkt op uw jeugd, hebben uw ervaringen thuis invloed gehad op uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none"> ◇ Zo ja, welke dan? Buiten spelen? Ouders? Andere familieleden? ◇ Op wat voor manier hebben die invloed gehad? 	<p>Doel: invloedrijke factoren van thuis en omgeving in kaart brengen. <i>Gebruik schema: markeren en verbindinglijnen trekken.</i></p>
--	---

6. Middelbare school (pagina 6)

6.1 Wat kunt u zich nog herinneren van de middelbare school wat betreft natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Kunt u daar iets meer over vertellen?◇ Wanneer was dat ongeveer?◇ Hoe vond u dat?/ Wat deed dat met u?◇ Zijn er nog andere activiteiten of leerkrachten die u kunt herinneren? (Herhalen totdat geen herinneringen meer boven komen)	<p>Doel: herinneringen oproepen over NME op middelbare school. Zoveel mogelijk spontaan.</p> <p><i>Invullen op schema</i></p>
---	---

6.2 Als we kijken naar thuis en omgeving, zijn er in uw middelbare schooltijd aspecten veranderd t.o.v. uw basisschoolperiode?

<ul style="list-style-type: none">◇ Zo ja, in welk opzicht?	<p>Doel: veranderingen in thuis en omgeving ontdekken. Terugkijken naar aspecten 5</p> <p><i>Invullen op schema</i></p>
---	---

6.3 Kunt u zich nog andere ervaringen met natuur en milieu uit deze periode herinneren?

<ul style="list-style-type: none">◇ Zo ja, welke?	<p>Doel: herinneringen oproepen over ervaringen met natuur en milieu in de middelbare schoolperiode.</p> <p><i>Invullen op schema</i></p>
---	---

6.4 Als u terugkijkt op uw middelbare schoolperiode, hebben uw ervaringen met natuur en milieu invloed gehad op uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Zo ja, welke?◇ Op welke manier hebben die invloed gehad?	<p>Bedoeld om invloedrijke factoren uit de middelbare schoolperiode in kaart te brengen.</p> <p><i>Gebruik schema: markeren en verbindinglijnen trekken</i></p>
---	---

7. Na de jeugd (pagina 7)

7.1 Heeft u na uw middelbare school ervaringen met natuur en milieu opgedaan die u goed zijn bijgebleven?

<ul style="list-style-type: none">◇ Kunt u daar iets meer over vertellen?◇ Wanneer was dat ongeveer?◇ Wat deed dat met u?◇ Zijn er nog andere ervaringen die u zich goed kunt herinneren? (Herhalen totdat geen herinneringen meer boven komen)	<p>Doel: herinneringen oproepen over ervaringen met natuur en milieu na de middelbare schoolperiode. Zoveel mogelijk spontaan. Evt. doorvragen naar alg. categorieën: werk, studie, organisaties, boeken/films/documentaires, vakantie.</p> <p><i>Invullen in hokjes schema</i></p>
--	---

7.2 Hebben uw ervaringen met natuur en milieu in deze periode invloed gehad op uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Zo ja, welke?◇ Op welke manier?	Doel: in kaart brengen van invloedrijke factoren na jeugd. <i>Gebruik schema: markeren en verbindingslijnen tekenen</i>
--	--

8. Omvattend/ afsluitend (pagina 8)

8.1 Als u kijkt naar dit overzicht van ervaringen met natuur en milieu, welke ervaringen hebben het sterkst doorgewerkt in uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?

<ul style="list-style-type: none">◇ Waarom juist die?◇ Welke plaats neemt SIB hierin in?◇ Is het één bepaalde ervaring of een verzameling ervaringen?◇ Is het een bepaalde periode of juist niet?◇ Is de invloed van school sterker dan buiten school?◇ Op welke manier heeft/hebben die ervaring(en) doorgewerkt in uw huidige betrokkenheid bij natuur en milieu?◇ Kunt u zeggen dat de ene ervaring meer invloed heeft gehad dan het andere, of zijn ervaringen gelijkwaardig?◇ Wat als u niet aan SIB had deelgenomen?	Bedoeld om de respondent te laten nadenken over de relatieve invloed van SIB en andere ervaringen en om vervolgens een overzicht te maken van de meest invloedrijke factoren (indien mogelijk) <i>Gebruik schema: respondent belangrijkste factoren laten omcirkelen</i>
---	---

8.2 Zijn er nog dingen die in dit interview niet aan bod zijn geweest, maar die voor u wel belangrijk zijn als het gaat om School in Bos en uw betrokkenheid bij natuur en milieu?

8.3 Wilt u het eindrapport ontvangen?

8.4 Heeft u n.a.v. dit interview nog tips voor het verbeteren van mijn interviewvaardigheden?

Bijlage D: Resultaten enquête

Lijst met tabellen

Tabel 12: Vraag 1 Hoe vaak bracht u de afgelopen 12 maanden uw vrije tijd door op de volgende plekken?	86
Tabel 13: Vraag 2 Er zijn verschillende redenen om de hierboven genoemde plekken te bezoeken. Wilt u hieronder twee redenen aangeven die voor u het belangrijkste zijn? (n=241)	86
Tabel 14: Vraag 3 Hoe betrokken voelt u zich bij natuur en milieu	86
Tabel 15: Vraag 4 Hoe uit uw betrokkenheid zich in uw dagelijkse leven? (meerdere antwoorden mogelijk, n=228)	86
Tabel 16: Vraag 4 Anders namelijk 1	87
Tabel 17: Vraag 4 Anders namelijk 2	87
Tabel 18: Vraag 5 Wilt u uw mening geven over onderstaande stellingen? (n=213)	88
Tabel 19: Betrokkenheid*Opleidingsniveau	88
Tabel 20: Chikwadraattoets Betrokkenheid*opleidingsniveau	88
Tabel 21: Betrokkenheid*Geslacht.....	89
Tabel 22: Chikwadraattoets Betrokkenheid*Geslacht.....	89
Tabel 23: Betrokkenheid*Geboortejaar	89
Tabel 24: Chikwadraattoets Betrokkenheid*Geboortejaar	89
Tabel 25: Mijn relatie is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Geslacht	90
Tabel 26: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Geslacht	90
Tabel 27: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Geslacht	90
Tabel 28: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Geslacht.....	91
Tabel 29: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur*Geslacht	91
Tabel 30: Chikwadraattoets Emotionele verbondenheid*Geslacht	91
Tabel 31: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur* Opleidingsniveau.....	92
Tabel 32: Chikwadraattoets Emotionele verbondenheid*Opleidingsniveau	92
Tabel 33: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Opleidingsniveau.....	92
Tabel 34: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Opleidingsniveau	93
Tabel 35: Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Opleidingsniveau	93
Tabel 36: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Opleidingsniveau.....	93
Tabel 37: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur*Geboortejaar	94
Tabel 38: Chikwadraattoets Emotionele verbondenheid*Geboortejaar	94
Tabel 39: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Geboortejaar	94
Tabel 40: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Geboortejaar	95
Tabel 41: Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Geboortejaar	95
Tabel 42: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Geboortejaar	95
Tabel 43: Vraag 6 Welke factoren hebben in uw ogen invloed gehad op het ontstaan van betrokkenheid? Wilt u hieronder de factoren noemen die voor u het belangrijkste zijn (maximaal vijf) (n=202)	96
Tabel 44: Vraag 6 Anders namelijk	96
Tabel 45: Vraag 7 Wat komt het eerst bij u naar boven als u denkt aan School in Bos?	97
Tabel 46: Vraag 8 Wat kunt u zich herinneren van de activiteiten die u heeft gedaan tijdens uw natuurwerkweek School in Bos?	101
Tabel 47: vraag 9 Welke herinnering(en) heeft u aan de docenten?	105
Tabel 48: Vraag 10 Wat kunt u zich herinneren van de locatie en omgeving?	107
Tabel 49: Vraag 11 Wat vond u van de natuurwerkweek?	110
Tabel 50: Vraag 12 Welk effect heeft School in Bos u gehad?	111
Tabel 51: Vraag 13 Welke invloed heeft School in Bos gehad op uw huidige (n=179)	114
Tabel 52: Geboortejaar.....	114
Tabel 53: Uw geboorteland	114
Tabel 54: Geboorteland moeder	115

Tabel 55: Geboorteland vader	115
Tabel 56: Autochtoon of Allochtoon	115
Tabel 57: Vraag 15 Wat is uw geslacht?	115
Tabel 58: Vraag 16 Wat is de naam van de basisschool waarop u zat toen u aan School in Bos deelnam?	116
Tabel 59: Vraag 17 Wat doet u op dit moment? (meerdere antwoorden mogelijk)	117
Tabel 60: Vraag 17 Anders namelijk	117
Tabel 61: Vraag 18 Op welk schooltype zit u?	118
Tabel 62: Vraag 18 Anders namelijk	118
Tabel 63: Vraag 19 Wat is uw hoogst voltooide opleiding?	118
Tabel 64: Vraag 19 Anders namelijk	118
Tabel 65: Opmerkingen	118

Tabel 12: Vraag 1 Hoe vaak bracht u de afgelopen 12 maanden uw vrije tijd door op de volgende plekken?

	Meerdere keren per week	1 keer per week	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Nooit	Totaal
Parken en groen in de stad	68 28,3%	78 32,5%	62 25,8%	24 10%	8 3,3%	240
Platteland	12 5 %	13 5,4 %	43 18%	122 51%	49 20,5%	239
Natuurgebied (bos, heide, duinen, meren etc.)	33 13,8%	54 22,5%	85 35,4%	60 25%	8 3,3%	240

Tabel 13: Vraag 2 Er zijn verschillende redenen om de hierboven genoemde plekken te bezoeken. Wilt u hieronder twee redenen aangeven die voor u het belangrijkste zijn? (n=241)

	Aantal	Percentage
Voor de gezelligheid, samen met anderen	123	51,0
Even ertussenuit, tot rust komen	179	74,3
Interesse voor het gebied	57	24
Liefde voor de natuur	78	32
Fysiek actief zijn, sporten of voor het avontuur	105	44

Tabel 14: Vraag 3 Hoe betrokken voelt u zich bij natuur en milieu

	Frequentie	Percentage
Zeer betrokken	71	31,0
Enigszins betrokken	150	65,5
Niet betrokken	8	3,5
Totaal	229	100,0

Tabel 15: Vraag 4 Hoe uit uw betrokkenheid zich in uw dagelijkse leven? (meerdere antwoorden mogelijk, n=228)

	Aantal	Percentage
Mijn opleiding/studie is gerelateerd aan natuur en milieu	20	8,5
In mijn werk houd ik mij bezig met natuur en milieu	39	16,7
Ik doe vrijwilligerswerk bij een natuur en/of milieuorganisatie	10	4,3
Wanneer ik ga stemmen neem ik mijn standpunten ten aanzien van natuur en milieu mee in mijn keuze	97	41,5
Ik neem deel aan lokale duurzaamheidsinitiatieven	22	9,4
In mijn natuurbezoek	91	38,9
Ik houd de omgeving schoon en ruim afval van anderen op	141	60,3
Anders, namelijk:	26	11,1
<i>Door financieel bij te dragen aan natuur en milieu, door middel van:</i>		
Het geven van een extra bedrag voor natuur en milieu	52	22,2
Groen beleggen	14	6,0
Kopen van producten die rekening houden met natuur en milieu	111	47,4
Investeren in duurzame energie	46	19,7
Aankopen van een certificaat voor bosaanplant ten compensatie van de uitstoot van broeikasgassen door vliegvlagen	13	5,6
Meedoen aan een adoptieactie	23	9,8
Anders, namelijk	14	6,0

Tabel 16: Vraag 4 Anders namelijk 1

met de kinderen van de bso
bestuur KNNV
In mijn huidige baan als basisschooldirecteur is dat constant een issue
Ik ben naar het oosten van het land verhuisd. waar er meer natuur en rust is.
in onderwijs kinderen laten beleven en laten leren hoe belangrijk natuur en milieu is
ik maak foto's in de natuur
lid van natuurmonumenten, zuid hollands landschap etc.
probeer 't belang van goed omgaan met de natuur over te dragen aan leerlingen op school
moestuin
moestuin/vervoer=fietsen
fanatiek sportvisser
Leer kinderen respect bij
Voeding (biologisch)
recyclen en consuminderen
afvalscheiding, steunen van goede doelen, onderwijs aan kinderen
niet echt
Niet
Natuurlijkhebbber, heb er oog voor
ik probeer mijn leven redelijk duurzaam in te richten
het is een integraal onderdeel van mijn organisatiewaarden
Ik fiets elke dag lange afstand door "platteland"
wildbeheer/ jacht
niet

Tabel 17: Vraag 4 Anders namelijk 2

Triodosbank betaalrekening
lidmaatschap
co2-neutraal reizen per boot
biologisch eten
diversen hengelsport acties-contributies
veel op de fiets gaan
spaarzaam met gas licht water, fietsen ipv auto
spaarrekening hebben bij de ASN bank
Niet

Tabel 18: Vraag 5 Wilt u uw mening geven over onderstaande stellingen? (n=213)

	Sterk oneens	Enigszins oneens	Niet eens/niet oneens	Enigszins mee eens	Sterk mee eens
Ik geniet van in de natuur zijn	4 1,9%	4 1,9%	6 2,8%	59 27,7%	140 65,7%
De toekomst van de mens is afhankelijk van hoe het met de natuur gaat	2 0,9%	1 0,5%	12 5,6%	70 32,9%	128 60,1%
Ik voel me verantwoordelijk voor mijn (natuurlijke) leefomgeving	1 0,5%	7 3,3%	17 8,0%	115 54,0%	73 34,3%
Ik voel vaak ontzag en verwondering voor de natuur	4 1,9%	6 2,8%	32 15,0%	81 38,0%	90 42,3%
Ik denk na over de invloed van mijn handelen op het milieu	6 2,8%	7 3,3%	36 16,8%	112 52,3%	53 24,8%
Ik ben opmerkzaam voor natuur, waar ik ook ben	2 0,9%	11 5,2%	36 16,9%	88 41,3%	76 35,7%
Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur	7 3,3%	14 6,6%	47 22,1%	84 39,4%	61 28,6%
Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur	16 7,5%	28 13,1%	68 31,8%	65 30,4%	37 17,3%
Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben	10 4,7%	34 16,0%	67 31,5%	65 30,5%	37 17,4%
Het heeft geen zin om je eigen gedrag te veranderen voor een meer duurzame wereld	121 56,5%	64 29,9%	14 6,5%	12 5,6%	3 1,4%

Tabel 19: Betrokkenheid*Opleidingsniveau

		Opleidingsniveau			Totaal
		Laag	Midden	Hoog	
Zeer betrokken	Aantal	12	22	18	52
	% binnen Opleidingsniveau	28,6%	32,4%	32,7%	31,5%
Enigszins/niet betrokken	Aantal	30	46	37	113
	% binnen Opleidingsniveau	71,4%	67,6%	67,3%	68,5%
Totaal	Aantal	42	68	55	165
	% binnen Opleidingsniveau	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 20: Chikwadrattoets Betrokkenheid*opleidingsniveau

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,228 ^a	2	,892
Likelihood Ratio	,231	2	,891
Linear-by-Linear Association	,174	1	,677
N of Valid Cases	165		

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 13,24.

Tabel 21: Betrokkenheid*Geslacht

		Wat is uw geslacht?		Totaal
		Man	Vrouw	
Zeer betrokken	Aantal	16	39	55
	% binnen Wat is uw geslacht?	34,0%	30,5%	31,4%
Enigszins/niet betrokken	Aantal	31	89	120
	% binnen Wat is uw geslacht?	66,0%	69,5%	68,6%
Totaal	Aantal	47	128	175
	% binnen Wat is uw geslacht?	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 22: Chikwadraattoets Betrokkenheid*Geslacht

	Value	df	Asymp. Sig. (2- sided)	Exact Sig. (2- sided)	Exact Sig. (1- sided)
Pearson Chi-Square	,204 ^a	1	,652	,714	,391
Continuity Correction ^b	,072	1	,789		
Likelihood Ratio	,202	1	,653		
Fisher's Exact Test					
Linear-by-Linear Association	,203	1	,653		
N of Valid Cases	175				

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 14,77.

b. Computed only for a 2x2 table

Tabel 23: Betrokkenheid*Geboortejaar

		Geboortejaar				Totaal
		1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	
Zeer betrokken	Aantal	12	13	27	3	55
	% binnen Geboortejaar	40,0%	30,2%	33,3%	14,3%	31,4%
Enigszins/niet betrokken	Aantal	18	30	54	18	120
	% binnen Geboortejaar	60,0%	69,8%	66,7%	85,7%	68,6%
Totaal	Aantal	30	43	81	21	175
	% binnen Geboortejaar	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 24: Chikwadraattoets Betrokkenheid*Geboortejaar

	Value	df	Asymp. Sig. (2- sided)
Pearson Chi-Square	4,051 ^a	3	,256
Likelihood Ratio	4,447	3	,217
Linear-by-Linear Association	2,146	1	,143
N of Valid Cases	175		

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,60.

Tabel 25: Mijn relatie is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Geslacht

		Wat is uw geslacht?		Totaal
		Man	Vrouw	
Oneens	Aantal	9	27	36
	% binnen Wat is uw geslacht?	19,1%	20,9%	20,5%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	16	45	61
	% binnen Wat is uw geslacht?	34,0%	34,9%	34,7%
Eens	Aantal	22	57	79
	% binnen Wat is uw geslacht?	46,8%	44,2%	44,9%
Totaal	Aantal	47	129	176
	% binnen Wat is uw geslacht?	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 26: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Geslacht

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,113 ^a	2	,945
Likelihood Ratio	,114	2	,945
Linear-by-Linear Association	,112	1	,738
N of Valid Cases	176		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 9,61.

Tabel 27: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Geslacht

		Wat is uw geslacht?		Totaal
		Man	Vrouw	
Oneens	Aantal	3	14	17
	% binnen Wat is uw geslacht?	6,4%	10,9%	9,7%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	12	28	40
	% binnen Wat is uw geslacht?	25,5%	21,7%	22,7%
Eens	Aantal	32	87	119
	% binnen Wat is uw geslacht?	68,1%	67,4%	67,6%
Totaal	Aantal	47	129	176
	% binnen Wat is uw geslacht?	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 28: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Geslacht

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,937 ^a	2	,626
Likelihood Ratio	,995	2	,608
Linear-by-Linear Association	,205	1	,651
N of Valid Cases	176		

a. 1 cells (16,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,54.

Tabel 29: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur*Geslacht

		Wat is uw geslacht?		Totaal
		Man	Vrouw	
Oneens	Aantal	8	27	35
	% binnen Wat is uw geslacht?	17,0%	20,9%	19,9%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	20	36	56
	% binnen Wat is uw geslacht?	42,6%	27,9%	31,8%
Eens	Aantal	19	66	85
	% binnen Wat is uw geslacht?	40,4%	51,2%	48,3%
Totaal	Aantal	47	129	176
	% binnen Wat is uw geslacht?	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 30: Chikwadraattoets Emotionele verbondenheid*Geslacht

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,410 ^a	2	,182
Likelihood Ratio	3,312	2	,191
Linear-by-Linear Association	,266	1	,606
N of Valid Cases	176		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 9,35.

Tabel 31: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur* Opleidingsniveau

		Opleidingsniveau			Totaal
		Laag	Midden	Hoog	
Oneens	Aantal	13	12	10	35
	% binnen Opleidingsniveau	31,0%	17,4%	18,2%	21,1%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	10	19	22	51
	% binnen Opleidingsniveau	23,8%	27,5%	40,0%	30,7%
Eens	Aantal	19	38	23	80
	% binnen Opleidingsniveau	45,2%	55,1%	41,8%	48,2%
Totaal	Aantal	42	69	55	166
	% binnen Opleidingsniveau	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 32: Chikwadraattoets Emotionele verbondenheid*Opleidingsniveau

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,246 ^a	4	,182
Likelihood Ratio	5,960	4	,202
Linear-by-Linear Association	,202	1	,653
N of Valid Cases	166		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,86.

Tabel 33: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Opleidingsniveau

		Opleidingsniveau			Totaal
		Laag	Midden	Hoog	
Oneens	Aantal	3	5	8	16
	% binnen Opleidingsniveau	7,1%	7,2%	14,5%	9,6%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	8	16	16	40
	% binnen Opleidingsniveau	19,0%	23,2%	29,1%	24,1%
Eens	Aantal	31	48	31	110
	% binnen Opleidingsniveau	73,8%	69,6%	56,4%	66,3%
Totaal	Aantal	42	69	55	166
	% binnen Opleidingsniveau	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 34: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Opleidingsniveau

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	4,380 ^a	4	,357
Likelihood Ratio	4,287	4	,369
Linear-by-Linear Association	3,610	1	,057
N of Valid Cases	166		

a. 1 cells (11,1%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,05.

Tabel 35: Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Opleidingsniveau

		Opleidingsniveau			Totaal
		Laag	Midden	Hoog	
Oneens	Aantal	10	10	13	33
	% binnen Opleidingsniveau	23,8%	14,5%	23,6%	19,9%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	13	25	20	58
	% binnen Opleidingsniveau	31,0%	36,2%	36,4%	34,9%
Eens	Aantal	19	34	22	75
	% binnen Opleidingsniveau	45,2%	49,3%	40,0%	45,2%
Totaal	Aantal	42	69	55	166
	% binnen Opleidingsniveau	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 36: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Opleidingsniveau

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	2,563 ^a	4	,633
Likelihood Ratio	2,639	4	,620
Linear-by-Linear Association	,191	1	,662
N of Valid Cases	166		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,35.

Tabel 37: Ik voel me emotioneel verbonden met de natuur*Geboortejaar

		Geboortejaar				Totaal
		1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	
Oneens	Aantal	4	6	16	9	35
	% binnen Geboortejaar	13,3%	14,0%	19,8%	40,9%	19,9%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	7	13	28	7	55
	% binnen Geboortejaar	23,3%	30,2%	34,6%	31,8%	31,3%
Eens	Aantal	19	24	37	6	86
	% binnen Geboortejaar	63,3%	55,8%	45,7%	27,3%	48,9%
Totaal	Aantal	30	43	81	22	176
	% binnen Geboortejaar	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 38: Chikwadrattoets Emotionele verbondenheid*Geboortejaar

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	11,180 ^a	6	,083
Likelihood Ratio	10,526	6	,104
Linear-by-Linear Association	8,452	1	,004
N of Valid Cases	176		

- a. 1 cells (8,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,38.

Tabel 39: Ik sta niet los van de natuur, maar ik maak deel uit van de natuur*Geboortejaar

		Geboortejaar				Totaal
		1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	
Oneens	Aantal	2	1	11	3	17
	% binnen Geboortejaar	6,7%	2,3%	13,6%	13,6%	9,7%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	4	9	19	9	41
	% binnen Geboortejaar	13,3%	20,9%	23,5%	40,9%	23,3%
Eens	Aantal	24	33	51	10	118
	% binnen Geboortejaar	80,0%	76,7%	63,0%	45,5%	67,0%
Totaal	Aantal	30	43	81	22	176
	% binnen Geboortejaar	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 40: Chikwadraattoets Ik sta niet los van de natuur*Geboortejaar

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	11,719 ^a	6	,069
Likelihood Ratio	12,456	6	,053
Linear-by-Linear Association	7,797	1	,005
N of Valid Cases	176		

a. 3 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,13.

Tabel 41: Mijn relatie met natuur is een belangrijk onderdeel van wie ik ben*Geboortejaar

		Geboortejaar				Totaal
		1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	
Oneens	Aantal	4	5	17	10	36
	% binnen Geboortejaar	13,3%	11,6%	21,0%	45,5%	20,5%
Niet eens/ niet oneens	Aantal	12	15	30	4	61
	% binnen Geboortejaar	40,0%	34,9%	37,0%	18,2%	34,7%
Eens	Aantal	14	23	34	8	79
	% binnen Geboortejaar	46,7%	53,5%	42,0%	36,4%	44,9%
Totaal	Aantal	30	43	81	22	176
	% binnen Geboortejaar	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 42: Chikwadraattoets Mijn relatie met natuur*Geboortejaar

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	12,457 ^a	6	,053
Likelihood Ratio	11,453	6	,075
Linear-by-Linear Association	4,631	1	,031
N of Valid Cases	176		

a. 1 cells (8,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,50.

Tabel 43: Vraag 6 Welke factoren hebben in uw ogen invloed gehad op het ontstaan van betrokkenheid? Wilt u hieronder de factoren noemen die voor u het belangrijkste zijn (maximaal vijf) (n=202)

THUIS	Aantal	Percentage
Ouders als rolmodel	110	52,88
Vakantie en vrije tijd	146	70,19
Het zorgen voor huisdieren	87	41,83
Tuinieren	59	28,37
Anders, namelijk (1):	14	6,73
SCHOOL		
Enthousiaste leerkrachten	51	24,52
Lessen over natuur en milieu	117	56,25
Natuurwerkweek School in Bos	144	69,23
Milieu- of natuurgerelateerde buitenactiviteiten	39	18,75
Anders, namelijk (2)	11	5,29
OVERIG		
Buiten spelen in natuurlijke omgeving	150	72,12
Lidmaatschap organisaties/ clubs	64	30,77
Boeken/films/documentaires over natuur en milieu	64	30,77
Verlies of achteruitgang van een geliefd natuurgebied	22	10,58
Anders, namelijk (3):	6	2,88
NA MIJN JEUGD		
Studie	23	11,06
Vrienden	40	19,23
Organisaties	38	18,27
Boeken/films/documentaires	75	36,06
Werk	33	15,87
Vakantie- en recreatieactiviteiten	144	69,23
Anders, namelijk (4):	19	9,13

Tabel 44: Vraag 6 Anders namelijk

Anders namelijk 1:
fotograferen
Lid van Natuurverkenner
opgegroeid in het zuiderpark te Den Haag
sportvissen
Lezen over regenwouden ed.
grootvader
partner
buiten spelen
Mijn vegetarisme
strand uitwaaien
vrijwilligerswerk op stadsboerderij
Geen idee, ik voel me sinds ik kan herinneren betrokken bij natuur
lid van scouting club
Anders namelijk 2:
NJN lidmaatschap
zelf altijd op zoek in natuur

de Haagse Natuurverkenners
schooltuinen
kindertuin
schooltuintjes
sportvissen*
Schooltuinen
Een combinatie van alle bovenstaande
Anders namelijk 3:
volkstuin
altijd met ouders de natuur in
Mijn ouders namen ons altijd mee naar parken in de stad
sportvissen*
het strand
Ik ben verknocht aan het strand, ga ik al m'n hele leven meerdere keren per week heen.
Anders namelijk 4:
fotograferen in de natuur
familie
moestuin
gevoel
huisdieren
tuinieren moestuin
sportvissen*
familie
intresse in voedselvoorziening
woning aan strand, bos en duinen
familie
omgeving
het zorgen voor huisdieren
Sport en ontspanning
het is de enige echt rustige plek die niet te veel actief prikkelt
aupairjaar in het buitenland op het platteland
sport duiken

Tabel 45: Vraag 7 Wat komt het eerst bij u naar boven als u denkt aan School in Bos?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
*Prehistorie		85	46,2%
*Dierencorvee		30	16,3%
	gezellig(heid)	22	12,0%
Prehistorie	Prehistorische maaltijd: soep/brood	20	10,9%
Dieren(corvee)	Zwijnen	19	10,3%
*Gebouw		18	9,8%
	Fietstocht	18	9,8%
	heel leuk/ geweldig/ fantastisch/ super/ top/ gaaf	18	9,8%
Prehistorie	(prehistorische) hut(ten)	15	8,2%
	Verhalen vertellen	15	8,2%
Prehistorie	manden maken	14	7,6%

*Natuur		12	6,5%
*Veldbiologie		12	6,5%
	buiten	12	6,5%
	Hunebedden	12	6,5%
*Spelen		11	6,0%
	Leerzaam	11	6,0%
	werken in de natuur	9	4,9%
Gebouw	Huis/gebouw	8	4,3%
Dieren(corvee)	Dierencorvee/ dieren voeren	7	3,8%
	Leuk	7	3,8%
Prehistorie	Prehistorie	7	3,8%
Prehistorie	Steen bewerken	7	3,8%
*Mooi		6	3,3%
	Lessen/leren	6	3,3%
Prehistorie	Prehistorisch dorp	6	3,3%
Prehistorie	Prehistorisch dorp bouwen	6	3,3%
Prehistorie	Kampvuur	5	2,7%
Prehistorie	leven in de prehistorie	5	2,7%
	Mooie/goede/leuke/fijne herinnering	5	2,7%
Natuur	Natuur	5	2,7%
	stad (stadskind, vergelijking met de stad)	5	2,7%
Veldbiologie	Uilenballen zoeken/ uitpluizen	5	2,7%
	Vledder	5	2,7%
	Wandeling/ wandelen	5	2,7%
	(Slaap)kamers	4	2,2%
Veldbiologie	Dierensporen zoeken en gipsafdruk maken	4	2,2%
	Heimwee	4	2,2%
Spelen	Hutten bouwen	4	2,2%
	Jan Wartena	4	2,2%
	Lol/plezier/ naar de zin hebben/goed vermaakt	4	2,2%
Gebouw	Mooi gebouw	4	2,2%
Mooi	Mooie omgeving	4	2,2%
Prehistorie	Potten kleien/ bakken	4	2,2%
	Rust(ig)	4	2,2%
Spelen	Spelen in het bos	4	2,2%
	vrijheid	4	2,2%
Gebouw	Wit gebouw	4	2,2%
*Bos		3	1,6%
*Negatief		3	1,6%
	Bijzonder	3	1,6%
	buiten activiteiten	3	1,6%
Dieren(corvee)	dieren	3	1,6%
	Enthousiast	3	1,6%
Gebouw	Groot gebouw	3	1,6%
Natuur	in de natuur zijn	3	1,6%

	leukste kamp/werkweek	3	1,6%
Prehistorie	prehistorische dag	3	1,6%
Prehistorie	Vuur maken	3	1,6%
	Wilhelminaoord	3	1,6%
*Sociaal		2	1,1%
	Bonte avond	2	1,1%
Bos	bos/bomen	2	1,1%
	corvee	2	1,1%
	eerste keer	2	1,1%
	Groen	2	1,1%
Natuur	in de natuur leven	2	1,1%
	mooie plek	2	1,1%
Veldbiologie	onderzoek	2	1,1%
	onvergetelijk, blijft bij je, blijvende herinnering	2	1,1%
	opnieuw beleven	2	1,1%
Mooi	Prachtige lokatie/omgeving	2	1,1%
Dieren(corvee)	roofvogels	2	1,1%
	Slapen in de hut	2	1,1%
	sneeuw	2	1,1%
Dieren(corvee)	wilde dieren zien	2	1,1%
Prehistorie	Wol verven/ spinnen	2	1,1%
*Binnenin het gebouw		1	0,5%
	actief	1	0,5%
	activiteiten voor iedereen	1	0,5%
Prehistorie	Alaska malemut	1	0,5%
	Appelscha	1	0,5%
	baard	1	0,5%
	Basisschool	1	0,5%
	beker	1	0,5%
	Betrokkenheid	1	0,5%
	bezig zijn	1	0,5%
	blijdschap	1	0,5%
Bos	bosrijk	1	0,5%
Spelen	buiten spelen	1	0,5%
	buitenterrein	1	0,5%
Negatief	claustrofobisch	1	0,5%
	dansen	1	0,5%
	drooghok	1	0,5%
Natuur	een met de natuur	1	0,5%
Binnenin het gebouw	Eetzaal	1	0,5%
	Ernest	1	0,5%
	Gepassioneerd/ gedreven/ bevlogen	1	0,5%
Prehistorie	gereedschappen/ voorwerpen maken	1	0,5%
Prehistorie	geschiedenis	1	0,5%
	heerlijke omgeving	1	0,5%

Veldbiologie	in de sloot wroeten	1	0,5%
	Informatief	1	0,5%
	Interessant	1	0,5%
	interesseren	1	0,5%
	Kaplaarzen	1	0,5%
	Kennis/ veel geleerd	1	0,5%
	klassieke muziek	1	0,5%
	Knutselen	1	0,5%
	koud	1	0,5%
	lang geleden	1	0,5%
Prehistorie	Leem trappen	1	0,5%
Veldbiologie	lessen over planten en dieren	1	0,5%
Prehistorie	lessen over prehistorie	1	0,5%
	Leuke lessen	1	0,5%
	leuke/mooie ervaring	1	0,5%
	mammoethuis	1	0,5%
	moeras	1	0,5%
	Moet blijven	1	0,5%
	museumbezoek	1	0,5%
	Naam vergeten	1	0,5%
	namen kennen	1	0,5%
	natuurbezoek	1	0,5%
	Niets/geen/weet ik niet	1	0,5%
	opgezette dieren	1	0,5%
	opmerkzaamheid	1	0,5%
Gebouw	oud gebouw	1	0,5%
	pabo	1	0,5%
	paddenstoelen	1	0,5%
	Peter	1	0,5%
Gebouw	prachtig huis	1	0,5%
Natuur	puur natuur	1	0,5%
Dieren(corvee)	Ram	1	0,5%
	regenachtig	1	0,5%
	reis	1	0,5%
	relatie mens en natuur	1	0,5%
	Respect	1	0,5%
	ruim/ ruimte/ ruimtelijk	1	0,5%
Sociaal	saamhorigheid	1	0,5%
Sociaal	samen	1	0,5%
	Schoolkamp	1	0,5%
	Sfeer	1	0,5%
	Slapen	1	0,5%
	Spannend	1	0,5%
Spelen	speelbos	1	0,5%
Prehistorie	speerwerpen	1	0,5%

	Spel(len)	1	0,5%
Spelen	spelen	1	0,5%
	Speurtocht	1	0,5%
	terug naar de basis	1	0,5%
	tijd van mijn leven !!!	1	0,5%
	uithollen boomstammen	1	0,5%
Prehistorie	vaardigheden uit de steentijd	1	0,5%
	vakantie	1	0,5%
	Veel activiteiten	1	0,5%
	Verjaardag	1	0,5%
	Verwondering	1	0,5%
Negatief	vies	1	0,5%
Negatief	vies vegetarisch eten	1	0,5%
Prehistorie	vlechten	1	0,5%
	voetbalwedstrijd	1	0,5%
	vroeg opstaan	1	0,5%
Prehistorie	vuurstenen zoeken	1	0,5%
	weerrribben	1	0,5%
	weg uit drukte	1	0,5%
	Weids/ weidse natuur	1	0,5%
	Werkweek	1	0,5%
	Weven	1	0,5%
Prehistorie	workshops	1	0,5%
	zelfstandigheid	1	0,5%

Tabel 46: Vraag 8 Wat kunt u zich herinneren van de activiteiten die u heeft gedaan tijdens uw natuurwerkweek School in Bos?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
*Prehistorie		146	79,3%
	Fietstocht	65	35,3%
*Veldbiologie		52	28,3%
Prehistorie	Prehistorische maaltijd: soep/brood	44	23,9%
Prehistorie	manden maken	36	19,6%
*Dierencorvee		32	17,4%
	Hunebedden	32	17,4%
	werken in de natuur	29	15,8%
	Wandeling/ wandelen	27	14,7%
Veldbiologie	Uilenballen zoeken/ uitpluizen	25	13,6%
	Verhalen vertellen	24	13,0%
Dieren(corvee)	Dierencorvee/ dieren voeren	21	11,4%
Prehistorie	Vuur maken	18	9,8%
Veldbiologie	Dierensporen zoeken en gipsafdruk maken	17	9,2%
*Spelen		15	8,2%
	Spel(len)	13	7,1%
Prehistorie	vlechten	13	7,1%

	Bonte avond	12	6,5%
Prehistorie	Brons gieten	12	6,5%
Prehistorie	Prehistorisch dorp bouwen	12	6,5%
Prehistorie	Steen bewerken	11	6,0%
Prehistorie	(prehistorische) hut(ten)	10	5,4%
*Bos		9	4,9%
Prehistorie	Potten kleien/ bakken	9	4,9%
Prehistorie	Activiteiten prehistorisch dorp	7	3,8%
	heel leuk/ geweldig/ fantastisch/ super	7	3,8%
	Lessen/leren	7	3,8%
Prehistorie	vuurstenen zoeken	7	3,8%
	buiten	6	3,3%
Veldbiologie	lessen over planten en dieren	6	3,3%
Prehistorie	prehistorische dag	6	3,3%
Prehistorie	speren maken	6	3,3%
Dieren(corvee)	Zwijnen	6	3,3%
Spelen	Hutten bouwen	5	2,7%
Spelen	Spelen in het bos	5	2,7%
	Veel activiteiten	5	2,7%
Prehistorie	Wol verven/ spinnen	5	2,7%
	Alle activiteiten	4	2,2%
Spelen	buiten spelen	4	2,2%
Bos	dropping in het bos	4	2,2%
Prehistorie	Kampvuur	4	2,2%
Prehistorie	leven in de prehistorie	4	2,2%
Veldbiologie	onderzoek	4	2,2%
	Speurtocht	4	2,2%
	weerrribben	4	2,2%
Dieren(corvee)	wilde dieren zien	4	2,2%
	aandenken	3	1,6%
	corvee	3	1,6%
	hout hakken	3	1,6%
Prehistorie	Prehistorie	3	1,6%
Prehistorie	Prehistorisch dorp	3	1,6%
	Slapen in de hut	3	1,6%
	sport	3	1,6%
Prehistorie	tasjes maken	3	1,6%
Veldbiologie	waterdieren zoeken	3	1,6%
	Weven	3	1,6%
*Gebouw		2	1,1%
	actief	2	1,1%
Bos	Activiteiten in het bos	2	1,1%
	boomstamstoel/ wensboom	2	1,1%
	excursie	2	1,1%
Prehistorie	gereedschappen/voorwerpen maken	2	1,1%

	Jan Wartena	2	1,1%
	kerkhof/begraafplaats	2	1,1%
Prehistorie	Leem trappen	2	1,1%
Prehistorie	lessen over prehistorie	2	1,1%
	Niets/geen/weet ik niet	2	1,1%
	ontdekken	2	1,1%
Prehistorie	pijlen maken	2	1,1%
	prezwalskipaarden	2	1,1%
	Sfeer	2	1,1%
	Tuinieren	2	1,1%
Veldbiologie	Vissen	2	1,1%
Prehistorie	vuurstenen	2	1,1%
	Weinig/niet veel	2	1,1%
	witte wieven	2	1,1%
	zwemmen	2	1,1%
*Sociaal		1	0,5%
	alles met de natuur	1	0,5%
	Andere wereld	1	0,5%
Veldbiologie	Beestjes verzamelen	1	0,5%
	bezig zijn	1	0,5%
	Bezoek dorp	1	0,5%
Prehistorie	bijl maken	1	0,5%
	bliksem	1	0,5%
	Blind proeven	1	0,5%
	Boerderij	1	0,5%
Bos	bos/bomen	1	0,5%
	Boven een meer Over touwen naa..	1	0,5%
	dansen	1	0,5%
Dieren(corvee)	dieren	1	0,5%
	Diever	1	0,5%
	Ernest	1	0,5%
	eten	1	0,5%
	feest	1	0,5%
Veldbiologie	fossielen zoeken	1	0,5%
Prehistorie	geschiedenis	1	0,5%
	gezellig(heid)	1	0,5%
Gebouw	Groot gebouw	1	0,5%
	grote zwerfkei	1	0,5%
	heide	1	0,5%
	hout bewerken	1	0,5%
	hout sprokkelen	1	0,5%
	houtstapel maken voor winterko..	1	0,5%
Prehistorie	ijzer smeden	1	0,5%
	Imker	1	0,5%
Veldbiologie	in de sloot wroeten	1	0,5%

	Kaarsen maken	1	0,5%
	Kaplaarzen	1	0,5%
	Kennis/ veel geleerd	1	0,5%
	keten	1	0,5%
Prehistorie	ketting maken	1	0,5%
Veldbiologie	kikkers vangen	1	0,5%
	kist maken	1	0,5%
	koeien melken	1	0,5%
	Landelijk/weilanden	1	0,5%
	Leerzaam	1	0,5%
	Leuk	1	0,5%
	leuke leiding	1	0,5%
	leuke tripjes naar natuurgebieden	1	0,5%
Prehistorie	met hout dingen maken	1	0,5%
	moeras	1	0,5%
	mooi boek	1	0,5%
	museumbezoek	1	0,5%
	nachtwandelingen	1	0,5%
Sociaal	niet gepest	1	0,5%
	ontschorsen van boomstammen	1	0,5%
	ontzag voor de natuur	1	0,5%
	over de sloot springen	1	0,5%
	paddenstoelen	1	0,5%
	pannenkoeken eten	1	0,5%
Prehistorie	pijl & boog schieten	1	0,5%
Prehistorie/Bos	prehistorisch bos	1	0,5%
Prehistorie	prehistorische mode	1	0,5%
Dieren(corvee)	Ram	1	0,5%
	Respect	1	0,5%
Bos	rondlopen in het bos	1	0,5%
Dieren(corvee)	roofvogels	1	0,5%
	Schotse Hooglanders	1	0,5%
	smaak van pap	1	0,5%
Prehistorie	speerwerpen	1	0,5%
Spelen	spelen	1	0,5%
	spoken in de avond	1	0,5%
	Stenen zoeken	1	0,5%
	Terug in de tijd	1	0,5%
	uithollen boomstammen	1	0,5%
	valk natekenen	1	0,5%
	varen	1	0,5%
	Veel stokken	1	0,5%
	ven uitdiepen	1	0,5%
	verkleeden	1	0,5%
	voetballen	1	0,5%

Veldbiologie	vogels	1	0,5%
	voorbereidende lessen	1	0,5%
	vrijheid	1	0,5%
	wigwam	1	0,5%
Gebouw	Wit gebouw	1	0,5%
	Zitten tussen de schapen	1	0,5%

Tabel 47: vraag 9 Welke herinnering(en) heeft u aan de docenten?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
	Niets/geen/weet ik niet	44	23,9%
	Verhalen vertellen	33	17,9%
	Enthousiast	22	12,0%
	Vriendelijk/aardig	22	12,0%
	Betrokkenheid	20	10,9%
	Jan Wartena	14	7,6%
	kennis/deskundigheid begeleiding	13	7,1%
	Gepassioneerd/ gedreven/ bevolgen	11	6,0%
	Weinig/niet veel	10	5,4%
	Ernest	7	3,8%
	Eigen docent	6	3,3%
	Goed	6	3,3%
	Grappig	6	3,3%
	baard	5	2,7%
	gezellig(heid)	5	2,7%
	warm	4	2,2%
*Negatief		3	1,6%
*Prehistorie		3	1,6%
	heel leuk/ geweldig/ fantastisch/ super	3	1,6%
	Leuk	3	1,6%
	Lief	3	1,6%
	Rust(ig)	3	1,6%
*Veldbiologie		2	1,1%
	behulpzaam	2	1,1%
	dansen	2	1,1%
	geduldig	2	1,1%
	geïnteresseerd	2	1,1%
	Henk	2	1,1%
	Ien Rappoldt	2	1,1%
	Interesse	2	1,1%
	Kennis/ veel geleerd	2	1,1%
	Mooie/goede/leuke/fijne herinnering	2	1,1%
	natuurmensen	2	1,1%
	open	2	1,1%
	oudere man	2	1,1%

	Peter	2	1,1%
	positief	2	1,1%
*Dierencorvee		1	0,5%
*Natuur		1	0,5%
	aandacht	1	0,5%
	Aandacht vasthouden	1	0,5%
	Andere wereld	1	0,5%
	begrip	1	0,5%
	bepalend voor sfeer	1	0,5%
	blijdschap	1	0,5%
	drukke wijze man	1	0,5%
	duidelijk,	1	0,5%
	Een sympathieke benadering	1	0,5%
	geiten sokken	1	0,5%
	gelijkwaardig	1	0,5%
	hart voor de natuur	1	0,5%
	hart voor hun werk	1	0,5%
	hoog vrije-school-gehalte	1	0,5%
	ik kon goed naar ze luisteren...	1	0,5%
Natuur	in harmonie met de natuur leven	1	0,5%
	indrukwekkend	1	0,5%
	interesseren	1	0,5%
Negatief	irritante kok	1	0,5%
Prehistorie	Kampvuur	1	0,5%
	Lachen	1	0,5%
Veldbiologie	lessen over planten en dieren	1	0,5%
	Lessen/leren	1	0,5%
	Leuke lessen	1	0,5%
	leven voor SIB	1	0,5%
	Levendig uitleggen	1	0,5%
	liefde voor jeugd	1	0,5%
	liefde voor vakgebied	1	0,5%
	liefdevol	1	0,5%
	Lol/plezier/ naar de zin hebben/goed vermaakt	1	0,5%
Prehistorie	manden maken	1	0,5%
	meelevend	1	0,5%
	namen kennen	1	0,5%
	neerkijken	1	0,5%
Negatief	Niet vlot	1	0,5%
Negatief	niet zorgzaam	1	0,5%
	ondernemend	1	0,5%
	overdragend	1	0,5%
	overlopen	1	0,5%
	perfect uitleggen	1	0,5%
	prima	1	0,5%

	professioneel	1	0,5%
Dieren(corvee)	Ram	1	0,5%
	Slapen	1	0,5%
Prehistorie	Prehistorische maaltijd: soep/brood	1	0,5%
	Spannend	1	0,5%
	stad (stadskind, vergelijking met de stad)	1	0,5%
	Streng	1	0,5%
	timmeren	1	0,5%
	toffe coole leraren	1	0,5%
	trilveen	1	0,5%
Veldbiologie	vogels	1	0,5%
	Wakker worden liedje	1	0,5%

Tabel 48: Vraag 10 Wat kunt u zich herinneren van de locatie en omgeving?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
*Bos		68	37,0%
*Gebouw		61	33,2%
*Mooi		58	31,5%
Bos	bos/bomen	44	23,9%
Gebouw	Groot gebouw	27	14,7%
*Natuur		26	14,1%
	Groen	24	13,0%
Mooi	Mooi	24	13,0%
*Prehistorie		22	12,0%
Mooi	Mooie omgeving	17	9,2%
Bos	bosrijk	16	8,7%
Mooi	Prachtige locatie/omgeving	16	8,7%
Gebouw	Mooi gebouw	15	8,2%
Natuur	Natuur	14	7,6%
	Rust(ig)	14	7,6%
Prehistorie	(prehistorische) hut(ten)	13	7,1%
*Binnenin het gebouw		13	7,1%
*Dierencorvee		13	7,1%
Dieren(corvee)	Zwijnen	9	4,9%
	(Slaap)kamers	8	4,3%
Binnenin het gebouw	Eetzaal	8	4,3%
	kerkhof/begraafplaats	8	4,3%
*Spelen		7	3,8%
	Hunebedden	7	3,8%
	Landelijk/weilanden	7	3,8%
Gebouw	Wit gebouw	7	3,8%
Gebouw	prachtig huis	6	3,3%
	ruim/ ruimte/ ruimtelijk	6	3,3%
	stad (stadskind, vergelijking met de stad)	6	3,3%

	buitenlucht/ geur	5	2,7%
	heel leuk/ geweldig/ fantastisch/ super	5	2,7%
	heide	5	2,7%
Natuur	midden in de natuur	5	2,7%
Bos	midden in het bos	5	2,7%
Prehistorie	Prehistorisch dorp	5	2,7%
Gebouw	Huis/gebouw	4	2,2%
	sportveld	4	2,2%
	Boerderij	3	1,6%
	buiten	3	1,6%
Dieren(corvee)	dieren	3	1,6%
	Fietstocht	3	1,6%
	Groot	3	1,6%
	indrukwekkend	3	1,6%
Bos	mooi bos	3	1,6%
Natuur	mooie natuur	3	1,6%
Gebouw	oud gebouw	3	1,6%
	Spannend	3	1,6%
Spelen	Spelen in het bos	3	1,6%
Binnenin het gebouw	stapelbedden	3	1,6%
	water	3	1,6%
	Weinig/niet veel	3	1,6%
	afwisselend	2	1,1%
	brug	2	1,1%
	fietspaden	2	1,1%
	gezellig(heid)	2	1,1%
Binnenin het gebouw	grote zaal	2	1,1%
	Keuken	2	1,1%
	Leuk	2	1,1%
Natuur	Natuurlijk	2	1,1%
	Niets/geen/weet ik niet	2	1,1%
Natuur	prachtige natuur	2	1,1%
	Rustgevend	2	1,1%
	ver weg	2	1,1%
	vrijheid	2	1,1%
	Weids/ weidse natuur	2	1,1%
*Negatief		1	0,5%
	afgelegen	1	0,5%
	Alle activiteiten	1	0,5%
	aparte ruimtes buiten voor activiteiten	1	0,5%
	boomstamstoel/ wensboom	1	0,5%
Prehistorie	Buiten oven	1	0,5%
Spelen	buiten spelen	1	0,5%
	enorme omgeving	1	0,5%
	Fijn	1	0,5%

Binnenin het gebouw	gangen	1	0,5%
	gelukkig	1	0,5%
	Genoeg tijd om te rusten, voetballen of verkennen	1	0,5%
Prehistorie	geschiedenis	1	0,5%
	Grappig	1	0,5%
	grasveld	1	0,5%
	grijs	1	0,5%
Gebouw	groot boerenhuis	1	0,5%
Bos	groot bos	1	0,5%
	groot complex	1	0,5%
	groot terrein	1	0,5%
	grote tuin	1	0,5%
Spelen	Heerlijk om in te spelen en te leren	1	0,5%
	holle boom	1	0,5%
	hotel	1	0,5%
Gebouw	huis in Drenthe	1	0,5%
Negatief	Jammer dat ik niet in het dorp mocht rondlijken	1	0,5%
	Kennis/ veel geleerd	1	0,5%
	koeien	1	0,5%
Prehistorie	Leem trappen	1	0,5%
	Leslokaal	1	0,5%
Gebouw	Leuke kampeerboerderij	1	0,5%
	magie	1	0,5%
	mammoettand	1	0,5%
	moeras	1	0,5%
Mooi	Mooi Drents landschap.	1	0,5%
	onderzoekruimte	1	0,5%
	ontdekken	1	0,5%
	opgezette dieren	1	0,5%
	Pittoresk	1	0,5%
Prehistorie	Prehistorisch dorp bouwen	1	0,5%
	prettige omgeving	1	0,5%
	Put	1	0,5%
Dieren(corvee)	Ram	1	0,5%
	regenachtig	1	0,5%
Dieren(corvee)	roofvogels	1	0,5%
Natuur	ruige natuur	1	0,5%
	Schoon	1	0,5%
	sereen	1	0,5%
	Slapen	1	0,5%
	Slapen in de hut	1	0,5%
	sneeuw	1	0,5%
Spelen	speelbos	1	0,5%
Spelen	Spelen waar je wilde	1	0,5%
	Stil	1	0,5%

	studiegebouw	1	0,5%
Binnenin het gebouw	Trappenhuis	1	0,5%
	varkensomheining	1	0,5%
	Veel activiteiten	1	0,5%
	vennen	1	0,5%
	Wandeling/ wandelen	1	0,5%
	wigwam	1	0,5%
	Wilhelminaoord	1	0,5%
	Woest	1	0,5%
	zandvlaktes	1	0,5%

Tabel 49: Vraag 11 Wat vond u van de natuurwerkweek?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
	heel leuk/ geweldig/ fantastisch/ super	84	45,7%
	Leuk	51	27,7%
	Leerzaam	27	14,7%
	onvergetelijk, blijft bij je, blijvende herinnering	10	5,4%
	gezellig(heid)	9	4,9%
	Mooie/goede/leuke/fijne herinnering	6	3,3%
	Spannend	6	3,3%
	Goed	5	2,7%
	leukste kamp/werkweek	5	2,7%
*Negatief		4	2,2%
	eerste keer	4	2,2%
	indrukwekkend	4	2,2%
	opnieuw beleven	4	2,2%
	Interessant	3	1,6%
	Kennis/ veel geleerd	3	1,6%
	prachtige ervaring	3	1,6%
	stad (stadskind, vergelijking met de stad)	3	1,6%
*Mooi		2	1,1%
*Spelen		2	1,1%
	Bijzonder	2	1,1%
	Heimwee	2	1,1%
	hoogtepunt	2	1,1%
	leuke/mooie ervaring	2	1,1%
	Lol/plezier/ naar de zin hebben/goed vermaakt	2	1,1%
	nuttig	2	1,1%
Negatief	saai/verveling	2	1,1%
*Sociaal		1	0,5%
	aangename onderbreking	1	0,5%
	Andere school	1	0,5%
	bevoorrecht	1	0,5%
	bewustwording	1	0,5%

	Boeiend	1	0,5%
Spelen	buiten spelen	1	0,5%
	diversiteit activiteiten en vrije keuze	1	0,5%
	Enige herinnering	1	0,5%
	ervaringen delen	1	0,5%
	geen mening	1	0,5%
	genieten	1	0,5%
	Grappig	1	0,5%
	heerlijk	1	0,5%
Spelen	Hutten bouwen	1	0,5%
	iedereen meemaken	1	0,5%
	inspirerend	1	0,5%
	Jammer dat het eenmalig is	1	0,5%
	leukste dingen basisschool	1	0,5%
	Moet blijven	1	0,5%
Mooi	Mooi	1	0,5%
	mooie afsluiting	1	0,5%
Mooi	Mooie omgeving	1	0,5%
Negatief	Mwoah	1	0,5%
Negatief	niet leuk	1	0,5%
	Niets/geen/weet ik niet	1	0,5%
	nieuwe activiteiten	1	0,5%
	Nostalgie	1	0,5%
	ongedwongen manier	1	0,5%
Negatief	Plagen	1	0,5%
	redelijk	1	0,5%
	Relaxed	1	0,5%
	Rustgevend	1	0,5%
	Snel voorbij	1	0,5%
Sociaal	Sociaal eveneme..	1	0,5%
Negatief	tewerkstelling	1	0,5%
	veel herinneren	1	0,5%
	vreselijk	1	0,5%

Tabel 50: Vraag 12 Welk effect heeft School in Bos u gehad?

Supercode/categorie	Code	Aantal	Percentage
	Mooie/goede/leuke/fijne herinnering	32	17,4%
	Geen effect	21	11,4%
	Weet ik niet	18	9,8%
	Kennis/ veel geleerd	17	9,2%
	bewustwording	12	6,5%
*Sociaal		7	3,8%
	Interesse	7	3,8%
	Liefde voor de natuur	7	3,8%

	Reeds betrokken voor deelname	7	3,8%
*Prehistorie		6	3,3%
	leuke/mooie ervaring	6	3,3%
	natuurbezoek	6	3,3%
	onvergetelijk, blijft bij je, blijvende herinnering	6	3,3%
	stad (stadskind, vergelijking met de stad)	6	3,3%
	Positief/ goed effect	5	2,7%
	Respect	5	2,7%
	anders kijken	4	2,2%
Sociaal	Sociale vaardigheden	4	2,2%
	Weinig/niet veel	4	2,2%
*Negatief		3	1,6%
	Invloed werk	3	1,6%
*Natuur		2	1,1%
	Aanraking natuur	2	1,1%
	Betrokkenheid	2	1,1%
	buitenlucht/ geur	2	1,1%
	denken aan de natuur	2	1,1%
	genieten	2	1,1%
	indrukwekkend	2	1,1%
	Lol/plezier/ naar de zin hebben/goed vermaakt	2	1,1%
Prehistorie	Prehistorische maaltijd: soep/brood	2	1,1%
	Verbondenheid	2	1,1%
	voorgenomen herhaalbezoek	2	1,1%
	Waardering	2	1,1%
	zelfstandigheid	2	1,1%
*Spelen		1	0,5%
	begrip	1	0,5%
	blijdschap	1	0,5%
Prehistorie	Brons gieten	1	0,5%
Spelen	buiten spelen	1	0,5%
	Dat ik vaker van huis weg wilde..	1	0,5%
Natuur	een met de natuur	1	0,5%
	eerste keer	1	0,5%
	energie	1	0,5%
	geduldig	1	0,5%
Prehistorie	gereedschappen/voorwerpen maken	1	0,5%
	gezellig(heid)	1	0,5%
	graag buiten zijn	1	0,5%
Sociaal	hechtere band	1	0,5%
	Interessant	1	0,5%
Negatief	jeugdtrauma	1	0,5%
	kennismaking met de natuur	1	0,5%
Prehistorie	leven in de prehistorie	1	0,5%
	liefde voor Drenthe	1	0,5%

	liefde voor geologie/historie	1	0,5%
	magie	1	0,5%
	meer rekening houden	1	0,5%
Natuur	midden in de natuur	1	0,5%
	mooie afsluiting	1	0,5%
	natuurervaring	1	0,5%
	Nederland mooier dan gedacht	1	0,5%
Negatief	negatievere houding	1	0,5%
Negatief	niet bijzonder	1	0,5%
Negatief	niet blij	1	0,5%
Negatief	niet genoten	1	0,5%
Sociaal	niet gepest	1	0,5%
Negatief	niet veel geleerd	1	0,5%
	nuttig	1	0,5%
	opmerkzaamheid	1	0,5%
	opnieuw beleven	1	0,5%
	Rust(ig)	1	0,5%
	Rustgevend	1	0,5%
Negatief	saai/verveling	1	0,5%
Sociaal	samenwerken	1	0,5%
	Sfeer	1	0,5%
	thuis voelen	1	0,5%
	Tuinieren	1	0,5%
	verdieping	1	0,5%
	Verhalen vertellen	1	0,5%
	voorliefde zwijnen	1	0,5%
Prehistorie	vuurstenen zoeken	1	0,5%
	zuinig gevoel	1	0,5%

Tabel 51: Vraag 13 Welke invloed heeft School in Bos gehad op uw huidige (n=179)

	Geen invloed	Weinig invloed	Redelijk veel invloed	Veel invloed	Weet ik niet
Emotionele verbondenheid met natuur	27 15,1%	56 31,3%	52 29,1%	23 12,8%	21 11,7%
Opmerkzaamheid in en van natuur	24 13,4%	29 16,2%	63 35,2%	44 24,6%	19 10,6%
Verwondering ten aanzien van natuur	21 11,7%	33 18,4%	61 34,1%	46 25,7%	18 10,1%
Gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu	25 14,0%	39 21,8%	46 25,7%	52 29,1%	17 9,5%
Manier waarop u aankijkt tegen de relatie tussen mens en natuur	21 11,8%	39 21,9%	57 32,0%	39 21,9%	22 12,4%
Algemene betrokkenheid bij natuur en milieu	21 11,7%	38 21,2%	67 37,4%	35 19,6%	18 10,1%
Natuurbezoek	32 17,9%	41 22,9%	55 30,7%	36 20,1%	15 8,4%
Studiekeuze	91 50,8%	56 31,3%	13 7,3%	9 5,0%	10 5,6%
Carrièrekeuze	89 49,7%	58 32,4%	13 7,3%	9 5,0%	10 5,6%

Tabel 52: Geboortejaar

	Aantal	Percentage
1961-1970	30	17,0
1971-1980	43	24,4
1981-1990	81	46,0
1991-2000	22	12,5
Totaal	176	100,0

Tabel 53: Uw geboorteland

Land	Aantal
Canada	1
Colombia	1
Duitsland	3
Griekenland	1
Nederland	171
Totaal	177

Tabel 54: Geboorteland moeder

	Aantal
België	1
Colombia	1
Curacao	1
Engeland	1
Frankrijk	1
Indonesië	3
Italië	1
Nederland	163
Nederlands-Indië	2
Portugal	1
Turkije	1
VS/Altijd Nederlandse nationaliteit	1
Totaal	177

Tabel 55: Geboorteland vader

	Aantal
Colombia	1
Curacao	1
Duitsland	2
Engeland	1
Griekenland	1
Indonesië	3
Italië	2
Nederland	162
Nederlands-Indië	2
Portugal	1
Turkije	1
Totaal	177

Tabel 56: Autochtoon of Allochtoon

	Aantal	Percentage
Autochtoon	156	88,1
Allochtoon	21	11,9
Totaal	177	100,0

Tabel 57: Vraag 15 Wat is uw geslacht?

	Aantal	Percentage
Man	47	26,7
Vrouw	129	73,3
Totaal	176	100,0

Tabel 58: Vraag 16 Wat is de naam van de basisschool waarop u zat toen u aan School in Bos deelnam?

Duinoordschool	34
Helen Parkhurst	8
Galvanischool	6
Christelijke Montessorischool (CMS) uit den Haag	5
De Meerpaal	5
De Catharina van Rennesschool, inmiddels obs De Vlierboom in Den Haag	4
De Jonge Wereld	4
De Oase Den Haag	4
Maria Montessorischool	4
Meer en Bosschool	4
O.G. Heldringschool	4
van Hoornbeekschool (nu Annie M.G. Schmidtschool)	4
CBS Leyenburg	3
De Eshof	3
dr. Karreschool	3
Ds D.A. van der Boshschool	3
Eerste Nederlandse Montessorischool	3
Het Volle Leven	3
Houtrust	3
R.K basisschool De Parkiet	3
Da Costaschool	2
De Kleine Keizer	2
Dr. H.W, Tilanusschool in Scheveningen	2
Kijkduinschool	2
Koningin Emmaschool (tegenwoordig CBS de Vuurtoren)	2
Montesorieschool Valkenbosch	2
Montessorischool Houtwijk	2
Montessorischool Waalsdorp	2
Nutsschool Zorgvliet	2
OBS de Vlierboom	2
OBS Houtwijk	2
Oranjeschool te Den Haag	2
P. Oosterleeschool	2
Pabo	2
Prinses Beatrix school	2
St Carolusschool, Den Haag	2
Zonnebloem	2
Ravesteinschool/ als tiener, niet als basisschool leerling. Ik was 16 jaar	1
A.M.G. Schmidt school	1
Anemaschool	1
Annefrank te den haag	1
Archipelschool	1
Bavinck	1
christelijke basisschool De Vliermeent.	1
Christus Koningschool Den Haag	1
Comenius (Den Haag)	1
De Zuidwalschool	1

De Ark	1
De horizon	1
Geen, later wel als leerkracht van OBS De Zonnebloem	1
Het Volle Leven of De Vrije school, een van beiden.	1
Koningin Beatrixschool	1
Liduina Basisschool, Amalia van Solmstraat.	1
Louis Pasteurschool (bestaat niet meer)	1
Nutshage	1
Nutsschool Woonstede	1
OBS Bohemen/Kijkduin	1
Og Heldringschool, Den Haag	1
Onze Wereld	1
Prinses Marijke School in Den Haag	1
Professor Casimirschool	1
St Jeroen	1
Terwesterschool	1
Tweezaamschool	1
Vlierboom	1
Waalsdorp	1
Waalse Loise de Coligny school	1
Wereldwijzer	1
Woonstede	1
Totaal	176

Tabel 59: Vraag 17 Wat doet u op dit moment? (meerdere antwoorden mogelijk)

	Aantal	Percentage
Ik volg een opleiding	36	20,3
Ik werk	140	79,1
Ik ben werkloos	4	2,3
Anders, namelijk:	13	7,3
Totaal aantal respondenten	177	

Tabel 60: Vraag 17 Anders namelijk

parttime werken en parttime moeder en moeder!
Ik werk 12 uur per week en ben vooral moeder van drie kinderen
ZZP
Ik ben ZZP'er. Pedagoog
vrijwilligers werk
PhD kandidaat
Ik heb een wajong uitkering en probeer een eigen bedrijf op te richten.
Docent, een juf
Ik volg een werken/leren opleiding. Ik heb dus een baan en ga naar school in de kraamzorg.
en volg een opleiding
school
ik zit op school

Tabel 61: Vraag 18 Op welk schooltype zit u?

	Aantal	Percentage
MBO	4	15,4
HBO	8	30,8
Universiteit	11	42,3
Anders, namelijk:	3	11,5
Totaal	26	100,0

Tabel 62: Vraag 18 Anders namelijk

VWO
VO: Gymnasium

Tabel 63: Vraag 19 Wat is uw hoogst voltooide opleiding?

	Aantal	Percentage
Lagere school/ basisonderwijs	2	1,4
LBO, VBO, LTS, LHNO, VMBO	6	4,3
MAVO, VMBO-t, MBO-kort	3	2,1
MBO, MTS, MEAO	27	19,1
HAVO, VWO, Gymnasium	12	8,5
HBO, HEAO, PABO, HTS	46	32,6
Universiteit	43	30,5
Anders, namelijk:	2	1,4
Totaal	141	100,0

Tabel 64: Vraag 19 Anders namelijk

universiteit +
post hbo

Tabel 65: Opmerkingen

Mijn eerste bezoek was met de basisschool ravestein waarin ik toen mee kon als tiener.
Die herinneringen gaan nu inmiddels 37 jaar terug. Na die tijd heb ik vanuit mijn functie van leerkracht school in bos met diverse groepen kinderen bezocht. Dit vanuit diverse basisscholen met verschillende populatie. Mooi is dat de ervaring van kinderen in school in bos voor alle kinderen rijk is, ongeacht hun achtergrond. Blijkbaar hebben we hier te maken met een universele kwestie.;
Mijn beide dochters van nu 15 en 18 zijn ook naar Wilhelminaoord geweest met de Ds. D.A. van den Boschschool. Dat vond ik heel erg leuk. Zij hebben het ook enorm naar hun zin gehad en waren niet blij om terug te zijn in Den Haag. Mijn tante woont nu in Vledderveen en als we daarnaartoe gaan rijden we expres nog weleens langs Wilhelminaoord.
Leuk om mee te doen
Ik ben eigenlijk wel benieuwd naar het effect op kinderen die niet door ouders/opvoeders met de natuur bekend zijn. Kan een midweek dat besef voor altijd veranderen?
Wanneer en waar is het resultaat van het onderzoek te lezen?

Ik vind het erg leuk en leerzaam dat mijn kinderen kort geleden ook in Wilhelminaoord zijn geweest.
Zij vonden het ontzettend leuk!
Ik hoop dat dit voor alle basis scholen mogelijk kan zijn. Er wordt veel wegbezuinigd. Ik heb het als erg leerzaam en gezellig ervaren. En denk er nog regelmatig aan terug
jammer dat het niet mogelijk is dat alle scholen ieder jaar kunnen deelnemen
Door blijven gaan met school in bos
Ik hoop dat jullie nog veel kinderen kunnen laten genieten in Vledder.
Ik hoop dat nog heel veel kinderen mogen en kunnen genieten van deze fantastische plek!!!
Ik vind het geweldig dat het nog steeds bestaat en dat de Haagse kinderen hier nog steeds van mogen genieten.
Erg leuk dat er na al die jaren er nog eens op terug gekeken word. Er moet vooral doorgegaan worden met de werkweek, je moet daar geweest zijn als Haags kind. Ik ben ook blij dat mijn oudste twee kinderen dit mee hebben mogen maken,;
Leuk!!!
School in bos is een stukje den haag in Drenthe wat er altijd moet blijven!
Het is wel lang geleden dus kan me niet alles herinneren maar wel dat heel leuk en leerzaam was en dat ik hoop dat het behouden blijft!
hopelijk blijft het bestaan zodat nog veel stadskinderen hier naar toe kunnen gaan
Als ik zie hoe mijn kinderen (digitale tijdperk) hebben genoten op "kamp" ,kan ik niet anders dan concluderen dat dit nog steeds een geweldige ervaring voor kinderen is.Het is de perfecte manier om kinderen te interesseren voor hun omgeving.,;
Zo doorgaan met dit programma. Een geweldige week voor de stadse kinderen!
Leuk dat jullie dit doen en hoop op veel invullingen en dat School in Bos nog eeuwig door mag gaan!
Zorg dat dit niet weg bezuinigd wordt
Ik vond het erg leuk om in te vullen om zo nogmaals de herinneringen op te kunnen halen van een zeer geslaagde werkweek heel wat jaren geleden!
School in Bos moet blijven bestaan! Juist in deze tijd is het extra belangrijk. Ik heb van huis uit liefde voor de natuur en boerenleven meegekregen, maar ik merk door mijn werk op de stadsboerderijen dat er kinderen zijn die geen idee hebben welke invloed natuur en milieu op ons leven hebben en hoe belangrijk het voor ons is.,;
School in Bos is geweldig en de mensen die er werken zijn zo betrokken en weten het gevoel fantastisch over te brengen. De uilen mogen wel weer terugkomen :)
Ik mis de aandacht voor de lessen over de pre-historie: hoe maakten de mensen hun huizen en gereedschap. Dat gedeelte heeft mij vooral gefascineerd. Hoewel zij de materialen uit de natuur haalden, ging het mij meer om wat de mensen er daarna mee deden en hoe zij leefden.,;
Leuk om terug te denken aan die tijd. Vraag me af of je kunt stellen dat mensen anders tegen natuur aankijken door 1 werkweek. Lijkt mij dat dit wordt gevormd door een geheel aan ervaringen.
Heb ontzettend mooie herinneringen aan Vledder
Leuk onderzoek, ik ben erg benieuwd naar de resultaten! M.W. Gout- Vos, Beukstraat 105, 2565 XX Den Haag,;
Het is super om in groep 8 een week daar door te brengen. Op de Oranjeschool en de Meerpaal (DenHaag)wordt daar in ieder geval ook echt naar uitgekeken. Mijn nichtje zit op dit moment in groep 8 en zij zijn vorige week geweest. Ook zij hebben een super week gehad. Ik zou het erg leuk vinden als mijn kinderen ook in groep 8 zouden gaan. Is inmiddels op onze school een soort van traditie geworden! Erg leuk!

<p>Dit mag zeker niet weggaan zou zo zonde zijn ook voor de herinnering van veel Haagse mensen maar zou het zo leuk vinden als mijn dochter die nu in groep 4 zit dit ook nog kan doen net zoals mijn zoon deze weekdit mag niet verloren gaan zeker niet om de natuur maar ook omdat wij in Den Haag niet zo'n stukje geschiedenis hebben om te zien hoe we vroeger leven behalve het stukje in een museum , maar zo'n werk week voor altijd een stukje jeugd sentiment is voor vele Hagenezen;,</p>
<p>Nee. Veel succes met het verwerken van de antwoorden. Ik vond het in ieder geval erg leuk om er even aan te worden herinnerd.</p>
<p>Ik denk overigens dat het project wel degelijk van invloed is op de kids van nu. Ik werk als juf in het p.o. en zie dat veel kinderen niet veel meekrijgen nu.</p>
<p>Nee, (maar behoud Wilhelminaoord);,</p>
<p>Eigenlijk vind ik het School in Bos best super saai ik wou eigenlijk iets nieuws en leuker sorry mijn mening vreselijk</p>
<p>Ik heb weinig echte herinneringen</p>
<p>Ik vond dit soort activiteiten al leuk voor de week, vandaar dat het een erg goede ervaring was.;</p>
<p>Vledder heeft voor mij de meest waardevolle herinneringen aan mijn basisschool</p>
<p>Mijn houding tegenover de natuur is niet beïnvloedt, maar de werkweek hoort er gewoon echt bij. Ik vond het ook niet verschrikkelijk of zo. Maar ik was heel trots op het feit dat ik stadskind was en ik vond het vervelend dat er gedaan werd alsof onze levens niet compleet waren omdat wij niet over sloten konden springen of struiken konden omzagen. Het kamp heeft niet zozeer een band met de natuur geschept maar wel heel erg met andere Hagenaars en Hagenezen van alle leeftijden. Want we zijn allemaal naar Wilhelminaoord geweest en hebben hetzelfde meegemaakt dat vind ik heel leuk.</p>
<p>Nee</p>
<p>Geweldig intiatief, ga zo door!;,</p>
<p>Het was leuk maar niet zo belangrijk als jullie lijken te verwachten.</p>
<p>Ik denk dat de week heel goed is voor kinderen en zeker interesse in natuur opwekt maar op langere termijn zijn er natuurlijk veel meer factoren</p>
<p>Moeilijke vragen voor iets vrij lang geleden.</p>
<p>Ik ben afgelopen week bij School in Bos geweest als docent van een school waardoor ik niet weet of dit invloed heeft gehad op minb herinneringen.</p>
<p>Welllicht voor schaling de vraag: Hoe goed zijn uw herinneringen van deze week nog? 1: Ik weet er niks meer van. 5: Ik weet alles nog</p>
<p>Laat dit bestaan. ik zou er zelf ook weer heel graag een keer heen willen om te kijken en ik wil echt dat mijn kinderen hier later ook heen kunnen gaan. Dit is echt geweldig en moet blijven bestaan.</p>
<p>Voor mij was het meer een leuke dan leerzame ervaring . lvm mijn achtergrond zeker niet om School in Bos af te vallen</p>
<p>School in Bos heeft mij meer aan de natuur laten denken en ik had een hele leuke tijd daar (Maar helaas voor mij heeft dat geen invloed ofzo op mijn levensstyle bepaald... De natuur is niet echt iets voor mij ik denk er zelden over als ik over straat loop)</p>